

บทที่ 4

การศึกษาพัฒนาการของสิ่งแวดล้อมเมือง กรุงเทพมหานคร

ในบทนี้เป็นการศึกษาพัฒนาการของสิ่งแวดล้อมเมือง จากอดีตจนถึงปัจจุบันของพื้นที่ศึกษากรุงเทพมหานคร ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ จากปัจจัยด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม จากการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อสิ่งแวดล้อมเมืองในแต่ละยุคสมัย ทำให้ทราบถึงบทบาทความสำคัญของเมืองในด้านต่างๆ ที่ควรแก่การอนุรักษ์ โดยทำการศึกษาพัฒนาการของสิ่งแวดล้อมเมือง สามารถแบ่งออกเป็น 4 ยุคสมัย จากอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยแบ่งเป็นยุคสมัย ดังนี้

- 1) บางกอกในฐานะเป็นเมืองท่า เมืองหน้าด่านในสมัยกรุงศรีอยุธยา
- 2) กรุงเทพมหานครในฐานะเป็นราชธานีของสยาม
- 3) กรุงเทพมหานครรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีของสยาม

4.1 บางกอกในฐานะเป็นเมืองท่า เมืองหน้าด่านในสมัยกรุงศรีอยุธยา

4.1.1 บางกอกก่อนสมัยอยุธยา

ก. สภาพทางภูมิศาสตร์

แต่เดิมพื้นที่กรุงเทพมหานครหรือบางกอก ก่อนที่จะมีการตั้งถิ่นฐานและชุมชน บริเวณแถบนี้มีสภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่อยู่ต่ำกว่าระดับน้ำทะเล เพราะจากการสำรวจทางวิศวกรรมพบร่องรอยของชายฝั่งทะเลอ่าวไทยไกลถึงจังหวัดอุตรดิตถ์ ฝั่งทะเลนี้ค่อยๆ ถอยไปทางใต้ตามปรากฏการณ์ทางธรรมชาติจนเกิดเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ แม่น้ำเจ้าพระยาได้พัดพาเอาดินตะกอนและโคลนตม ซึ่งมีคุณค่าต่อการเพาะปลูกมาทับถมจนกลายเป็นแผ่นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์เรียกกันว่า “ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา”¹

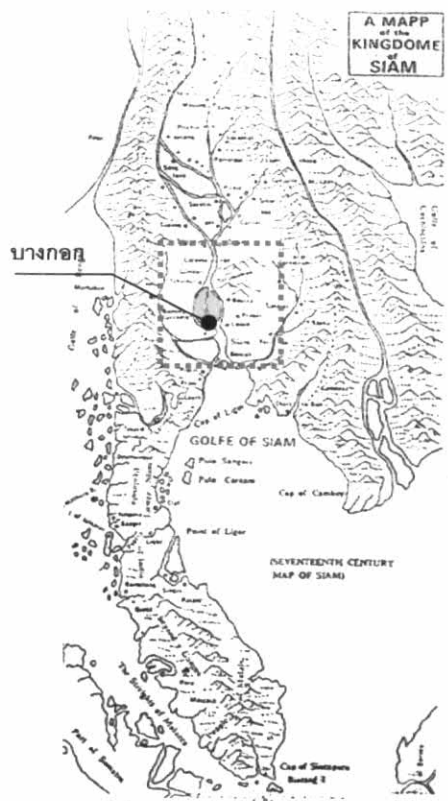
ข. การตั้งถิ่นฐานชุมชน²

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยเริ่มแรกในบริเวณนี้คงมีมานานแล้ว มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่า สมัยที่พระเจ้าอู่ทอง กษัตริย์องค์ที่ 1 ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 1893

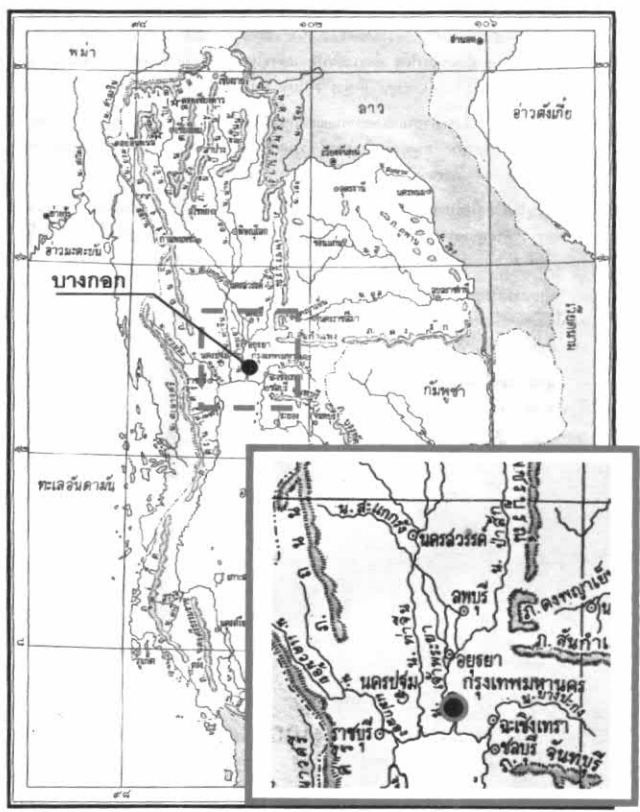
¹ แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว.และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงเทพมหานครรัตนโกสินทร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534, หน้า

² กักร กุลชล และทรงสวรรค์ นิลกำแหง, “วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงเทพมหานครฝั่งตะวันออก: ตั้งแต่ก่อนสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง”, วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร, ปีที่ 45 ฉบับพิเศษ (2523- 2525) หน้า 222

นั้น เมืองพระประแดงเป็นหน้าด่านสำคัญที่รักษาพื้นที่บริเวณปากอ่าวไทย ถัดขึ้นมาเป็นชุมชน "เมืองบางกอก" ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นชุมชนที่มีความเจริญเติบโตและมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ พร้อมๆ กับความรุ่งเรืองของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา

แผนที่ 4.1 สถานที่ตั้งเมืองบางกอกในสมัยกรุงศรีอยุธยา

แผนที่ 4.2 บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบัน

4.1.2 บางกอกสมัยกรุงศรีอยุธยาก่อนการขุดคลองลัดบางกอก
ก.สภาพทางภูมิศาสตร์

สภาพภูมิประเทศบริเวณพื้นที่เมืองบางกอกนั้น ตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (ดูแผนที่จากภาพที่ 4.2) ตำแหน่งของเมืองบางกอกเป็นพื้นที่ด้านทิศตะวันออกของฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม (คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ และคลองบางกอกใหญ่ในปัจจุบัน) เป็นแผ่นดินใหม่มีความอุดมสมบูรณ์ หรือ ทะเลตม (ที่ลุ่มกว้างใหญ่ ซึ่งมีน้ำขังอยู่ตลอดปี ลึกบ้างตื้นบ้าง) ซึ่งเหมาะแก่การตั้งบ้านเรือนเพื่ออาศัยน้ำในการดำรงชีวิต เป็นเส้นทางคมนาคม ติดต่อกำขายและใช้น้ำในการเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ และกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ซึ่งเรียกกันภายหลังว่า "ย่านบางกอก" โดยปลูกเรือนแพริมฝั่งแม่น้ำทั้งสองฝั่ง ด้วยความอุดมสมบูรณ์และเหมาะสมในการดำรงชีวิตและการตั้งถิ่นฐานของพื้นที่นี้ ทำให้ชุมชนเริ่มมีความหนาแน่นขึ้นตามลำดับ

ข. การตั้งถิ่นฐานชุมชน

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนบางกอกในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น จะปลูกสร้างบ้านเรือน วัดวาอารามเรียงรายไปตามลำน้ำ โดยเฉพาะสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ตามตำนานเมืองธนบุรีได้เล่าไว้ว่า เมืองธนบุรีเดิมตั้งอยู่ในคลองบางกอกใหญ่ ตรงวัดคูหาสวรรค์หรือวัดศาลาสีหน้า ราษฎรไทยที่เป็นเกษตรกรโดยสายเลือดด้วยจากความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำ และพืชพันธุ์นั้นจะกระจายตัวทำมาหากินไปตามลแวงกวัดต่างๆ ที่สามารถเข้าถึงได้ด้วยทางเรือ ดังได้พบศิลปะเก่าแก่สมัยอยุธยาตอนต้น ณ วัดแก้ว วัดตะพาน วัดจันทาผ้าขาว วัดเพรง วัดบางแวก³ (ดูภาพที่ 4.3 ประกอบ)

ค. สภาพทางกายภาพ

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นนั้น ส่งผลต่อด้านกายภาพของพื้นที่ให้มีการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ซึ่งได้แก่ ชุมชมริมน้ำและชุมชนที่ทำการเกษตร โดยมีการปลูกสร้างบ้านเรือน เรือนแพริมน้ำ วัดวาอาราม อยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำ ลำคลองและพื้นที่เกษตร เรือกสวน ไร่นา เพื่ออาศัยน้ำในการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพ ทั้งการเกษตร การค้าขาย และเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ เนื่องจากยังใช้เรือแพเป็นยานพาหนะในการเดินทาง

แผนที่ 4.3 สภาพที่ตั้งเมืองบางกอกในสมัยกรุงศรีอยุธยาก่อนขุดคลองลัดบางกอก

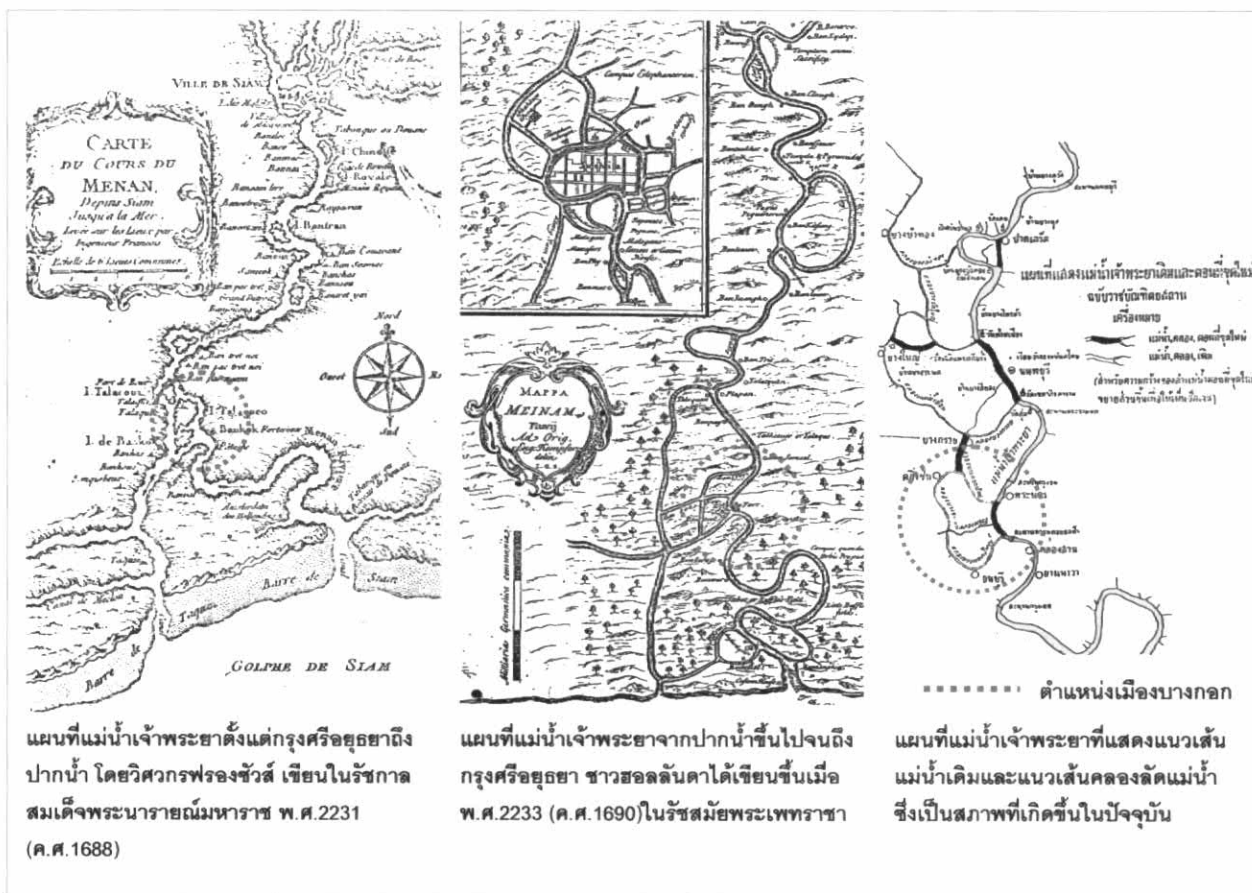
4.1.3 เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทรในสมัยกรุงศรีอยุธยาหลังการขุดคลองลัดบางกอก

ก. สภาพทางภูมิศาสตร์

ก่อนการขุดคลองลัดแม่น้ำ สภาพตามธรรมชาติของแม่น้ำเจ้าพระยามีลักษณะที่คดเคี้ยวจากกรุงศรีอยุธยาไหลลงมาทางใต้ผ่านเมืองบางกอกและออกสู่ปากทะเลอ่าวไทย ทำให้เป็นอุปสรรคและล่าช้าในการติดต่อค้าขายทางเรือสำเภากับชาวต่างประเทศอย่างมาก ด้วยเหตุนี้

³ คุชฎี ทายตะคุ, "วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต", เอกสารวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 6

พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ทรงเล็งเห็นถึงปัญหาและเห็นความจำเป็นที่ต้องอาศัยเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางคมนาคมหลัก จึงโปรดเกล้าฯให้มีการขุดคลองลัดเพื่อเชื่อมและย่นระยะทาง โดยเริ่มมีการขุดคลองลัดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมาจนถึงปี พ.ศ.2065 ในสมัยของสมเด็จพระไชยราชาธิราช กษัตริย์องค์ที่ 13 (พ.ศ. 2077 - 2089) โปรดให้ขุดคลองลัดบริเวณเมืองบางกอก⁴ โดยปัจจุบันตำแหน่งการขุดเริ่มตั้งแต่น้ำสถานีรถไฟปากคลองบางกอกน้อย ผ่านหน้าวัดอรุณราชวรารามไปจนถึงปากคลองบางกอกใหญ่

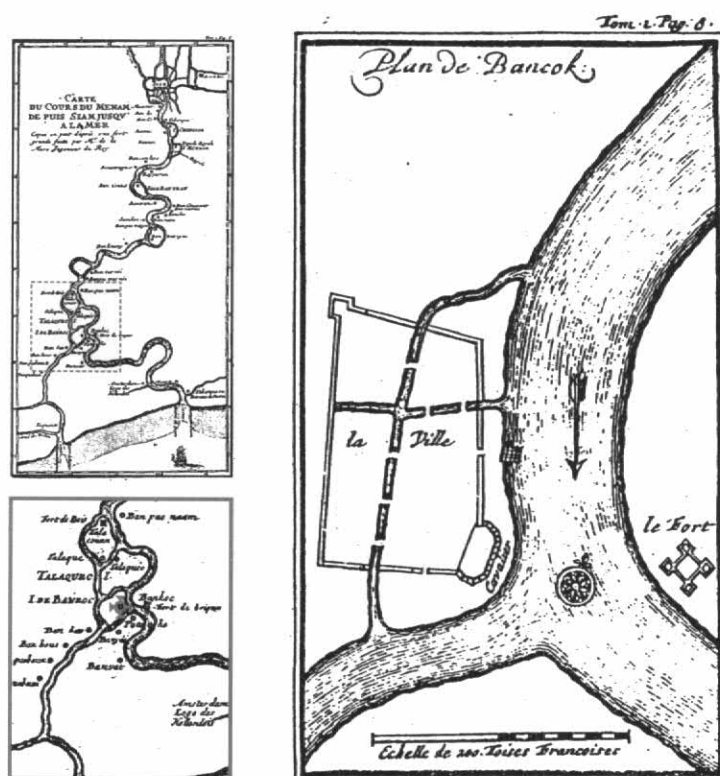
แผนที่ 4.4 แสดงลักษณะทางกายภาพของเมืองบางกอกและเส้นแนวแม่น้ำเจ้าพระยาเปรียบเทียบกับภาพถ่ายเขียนในสมัยกรุงศรีอยุธยากับ ระบบ GIS ในปัจจุบัน

ข. สภาพทางกายภาพ

หลังจากการขุดคลองลัดบางกอก ดังกล่าวเป็นเหตุให้กระแสน้ำไหลเปลี่ยนทางจนคลองลัดนี้ได้ขยายตัวกว้างออกไปเรื่อยๆ จนเป็นลำน้ำใหญ่ ส่วนเส้นทางน้ำเดิมแคบลงและตื้นเขินขึ้นเปลี่ยนสภาพเป็นคลองดังเช่นในปัจจุบัน ทำให้สภาพพื้นที่เมืองบางกอกที่เคยเป็นแผ่นดิน

⁴ คุษฎี ทายตะคุ."วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์:การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต",เอกสารวิชาการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 6

ผืนเดียวกันถูกแบ่งแยกออกจากกันเป็น 2 ฝั่ง มีคลองลัดที่กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาแทนผากกลางพื้นที่ ทำให้เมืองบางกอกเริ่มมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ขึ้นและต่อมาตั้งเป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล เรียกว่า "เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร" ซึ่งปรากฏชื่อเป็นทางการครั้งแรกในพระราชพงศาวดารต่อมาในสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กษัตริย์องค์ที่ 16 (พ.ศ.2091-2111) ทรงได้กำหนดให้เป็นจุดบังคับเรือสำเภาทุกลำหยุดจอดทอดสมอ⁵ เมื่อเมืองธนบุรีมีความสำคัญเพิ่มขึ้นในฐานะเป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล มีการค้าขายกับประเทศซีกโลกตะวันตกอย่างกว้างขวางและเจริญรุ่งเรืองขึ้นถึงขีดสุดในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กษัตริย์องค์ที่ 28 (พ.ศ. 2199 - 2231) จึงโปรดให้กองทหารฝรั่งเศสขึ้นมาสร้างป้อมขึ้นทั้งสองฝั่งของแม่น้ำ เพื่อป้องกันข้าศึก ซึ่งมาทางทะเล ป้องกันอิทธิพลการรุกรานจากประเทศอังกฤษและฮอลันดา พระราชทานนามว่า "ป้อมวิไชยเณร" โปรดเกล้าฯ ให้ทหารต่างชาติทั้งโปรตุเกสและฝรั่งเศสมาประจำที่ป้อมประมาณ 500 คน

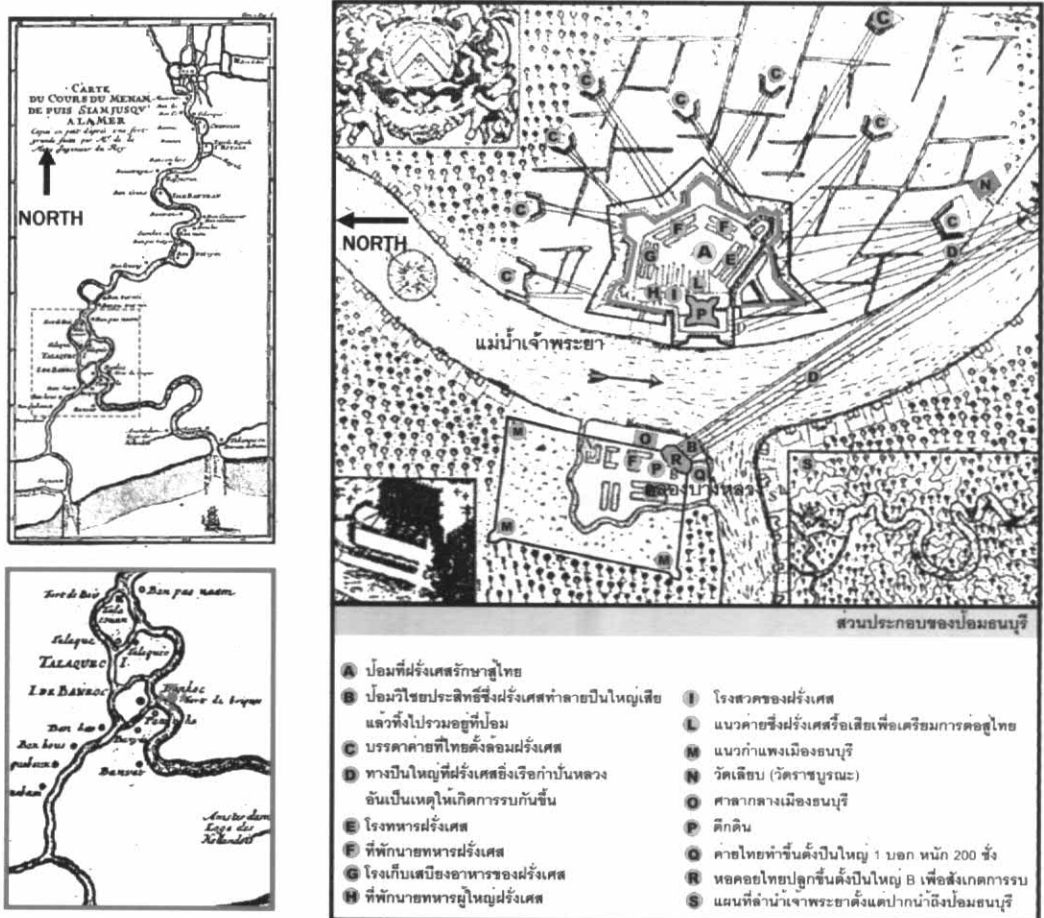

แผนที่ 4.5 แสดงตำแหน่งและลักษณะของป้อมเมืองธนบุรี สมัยอยุธยา

จากบันทึกของพ่อค้าชาวฮอลันดา สรุปได้ว่า เมืองมีแม่น้ำไหลผ่านกลางและมีคลองบางหลวง (คลองบางกอกใหญ่) ทางทิศใต้ พื้นที่เมืองด้านฝั่งตะวันตก บริเวณปากคลองบาง

⁵ ผนังน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงเทพมหานคร, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534, หน้า 12-13

หลวง เป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ (ดูภาพที่ 4.5 และ 4.6 ประกอบ) สิ่งก่อสร้างที่สำคัญ ได้แก่ ตึกพักรับรองบุคคลที่สำคัญกับป้อมธนบุรีหรือป้อมวิไชยเยนทร์ ส่วนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำจะมีป้อมที่อยู่ตรงข้ามกับป้อมฝั่งตะวันตก มีวัดราชบูรณะ วัดเชตุพนวิมลมังคลาราม ส่วนด้านทิศเหนือของป้อมมีวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ส่วนด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ (ฝั่งธนบุรี) มีวัดกระจายอยู่เป็นจำนวนมาก วัดที่สำคัญ ๆ ที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร) วัดบางว้าน้อย (วัดอมรินทรารามราชวรวิหาร) วัดบางว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตารามวรวิหาร) วัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยารามราชวรวิหาร) วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร เป็นต้น

แผนที่ 4.6 แสดงป้อมเมืองธนบุรี (ฝั่งพระนคร) ครั้งรบฝรั่งเศสต้นแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อ พ.ศ.2235

ค. การตั้งถิ่นฐานชุมชน

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนบางกอกในสมัยที่ชุดคลองลัดแล้ว พบว่า การกระจุกตัวของชุมชนที่หนาแน่นอยู่บริเวณฝั่งด้านตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) โดยมีทั้งชาวไทยพื้นเมืองดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ก่อนแล้วและบรรดาข้าราชการ ทหารไทยจากกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งบรรดาพ่อค้าชาวต่างชาติที่เข้ามา ได้แก่ จีน แขก โปรตุเกส สเปน ฯลฯ หมอลอนศาสนาชาวโปรตุเกสและบรรดาทหารต่างชาติ

ที่มารักษาป้อมปราการ มีรูปแบบเป็นชุมชนน้ำโดยแท้ ศูนย์กลางชุมชนทางฝั่งวัดมะกอกหรือวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) กับวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) ขณะที่ฝั่งตรงข้ามแม่น้ำเป็นชุมชนชาวจีนและชาวไทยตั้งถิ่นฐานอยู่เช่นกันตรงบริเวณพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน สำหรับอาชีพของชาวบ้าน คือ การประมงหาปลาและสัตว์น้ำดำรงชีพ ถึงแม้ในสมัยนั้นจะมีการติดต่อกับค้าขายกับชาวต่างประเทศมากมาย แต่การค้าขายกับต่างประเทศนั้นจะเป็นการผูกขาดโดยพระมหากษัตริย์และขุนนางเท่านั้น แต่อาชีพหลักของราษฎร คือ เกษตรกรรม เนื่องจากบริเวณนี้เป็นดินที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก ทำนา ทำสวนได้ผลดีและเป็นพื้นที่สวน⁶

4.1.4. สรุปองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมืองสมัยอยุธยา

โดยสรุปสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏอยู่ในบริเวณพื้นที่เมืองบางกอกในช่วงเวลาก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงก่อนการขุดคลองลัดแม่น้ำนั้นพบว่า สภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่เป็นแผ่นดินเกิดใหม่จากทับถมของตะกอนดินมาเสริมปากแม่น้ำจนพอกพูนออกมาเป็นพื้นดินตามลำดับ มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านจากทางทิศเหนือ ซึ่งเกิดจากเทือกเขาไหลคดเคี้ยวลงมาทางใต้ ผ่านเมืองบางกอกและไหลออกสู่ทะเลอ่าวไทย ส่งผลให้เกิด คู คลองธรรมชาติและที่เกิดจากมนุษย์ขุดขึ้นเพื่อไหลเข้าสู่พื้นที่เกษตรกรรม นาข้าว ไร่ สวนผลไม้ รวมทั้งพื้นที่ป่าดงดิบและป่าชายเลนริมแม่น้ำ ส่วนการตั้งถิ่นฐานของชุมชนนั้นจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองเป็นส่วนใหญ่ โดยมีการก่อสร้างอาคารที่พักอาศัยเป็นเรือนแพ สันนิษฐานว่ามีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนดั้งเดิมที่หนาแน่นมีศูนย์กลางชุมชนอยู่บริเวณวัดศาลาสีหน้า (วัดคูหาสวรรค์)

หลังจากมีการขุดคลองลัดพื้นที่บางกอกแล้ว เมื่อคลองลัดขยายตัวขึ้นกว้างขึ้นจากการเปลี่ยนทิศทางของกระแสน้ำทำให้พื้นที่บางกอกถูกแบ่งออกเป็นสองฝั่งอย่างชัดเจน ส่งผลให้บทบาทของพื้นที่ทั้งด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมมีมากขึ้น โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่มีการเปลี่ยนแปลงของเมืองจากเดิมที่เป็นชุมชนริมน้ำมีวิถีชีวิตและอาชีพทำการเกษตรกรรมและการค้าขาย มาเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ทางการค้าและการป้องกันกรุงศรีอยุธยาทางทะเล เพื่อตอบสนองต่อบทบาทและหน้าที่ของเมือง

จากการเปลี่ยนแปลงของเมืองดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้องค์ประกอบต่างๆ ของสิ่งแวดล้อมเมืองมีการแปรเปลี่ยนตามผลจากปัจจัยด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมจำแนกได้ดังนี้ (ตาราง 4.1-4.3 และดูแผนที่ 4.7 ประกอบ)

⁶ ทวีเดช ทองอ่อน, "การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 61-63

ตารางที่ 4.1 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงศรีอยุธยา

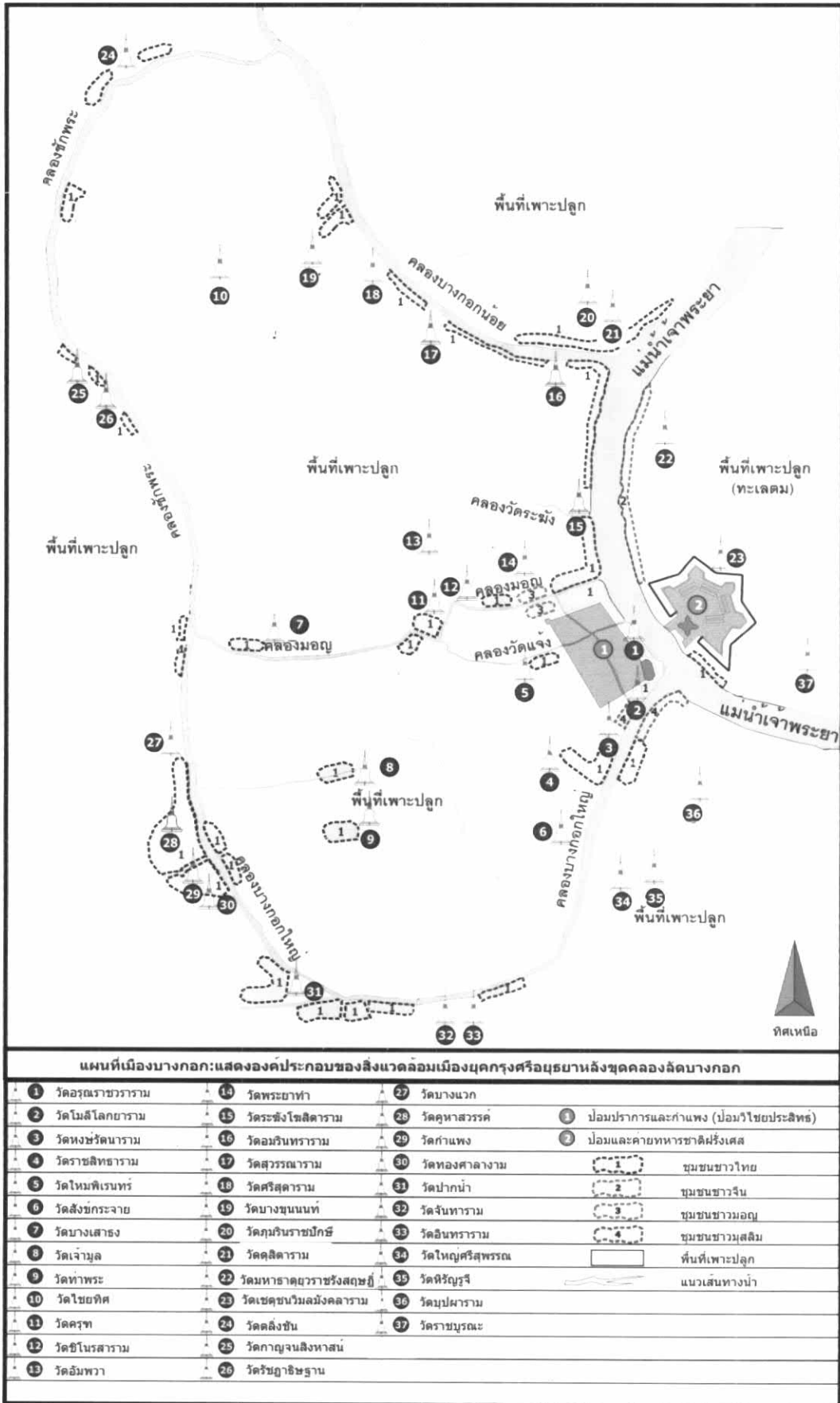
ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
1)สภาพทางธรรมชาติ	-คลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา -แม่น้ำเจ้าพระยาเดิม คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ(คลองบางขุนศรี) คลองบางหลวง(คลองบางกอกใหญ่) -คลองภายในพื้นที่ คลองมอญ คลองวัดระฆังฯ คลองวัดแจ้ง(วัดอรุณฯ) คลองวัดสังข์กระจาย คลองวัดราชสิทธิาราม คลองวัดหงษ์รัตนาราม คลองลำเจียกน้อย คลองบางลำเจียกน้อย คลองวัดคูหาสวรรค์ คลองวัดเจ้ามูล คลองกระทอนแถว คลองจักรทอง คลองบางขุนนนท์ คลองวัดไชยทิศ คลองวัดทอง	-ต่อมาเปลี่ยนสภาพเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ที่กั้นฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรี -ไหลผ่านพื้นที่กรุงธนบุรีทางด้านเหนือ เชื่อมกับคลองชักพระ -ต่อจากคลองบางกอกน้อย ไหลลงทางตอนใต้ เชื่อมกับคลองมอญและคลองบางกอกใหญ่ -ไหลผ่านพื้นที่ทางด้านทิศใต้ต่อจากคลองชักพระ ปากคลองเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยา(คลองลัด)ที่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ -ไหลเข้าพื้นที่ เชื่อมระหว่างคลองเจ้าพระยาเดิมกับคลองลัดเจ้าพระยา -แยกออกจากคลองลัดเจ้าพระยาบริเวณข้างวัดระฆังฯ -แยกจากคลองลัดเจ้าพระยาบริเวณข้างวัดแจ้ง -แยกจากคลองบางกอกใหญ่บริเวณข้างวัดสังข์กระจายเชื่อมกับคลองวัดราชสิทธิาราม -แยกจากคลองบางกอกใหญ่สุดผ่านบริเวณวัดบรรจบคลองวัดอรุณ -แยกจากคลองบางกอกใหญ่สุดผ่านบริเวณวัดและชุมชนวัดหงษ์รัตนารามด้านทิศตะวันตก -แยกจากคลองบางกอกใหญ่สุดผ่านบริเวณเข้าไปในบริเวณพื้นที่เกษตรกรรมชุมชนท่าพระ -แยกจากคลองบางกอกใหญ่ อยู่ฝั่งตรงข้ามวัด -แยกจากคลองบางกอกใหญ่ สุดเข้าไปยังพื้นที่วัดเจ้ามูล -แยกจากคลองชักพระ เข้ามาภายในพื้นที่เกษตร -แยกจากคลองชักพระ เข้ามาภายในพื้นที่เกษตร บรรจบกับคลองบางขุนนนท์ -แยกจากคลองบางกอกน้อย เข้ามาภายในพื้นที่เกษตร ผ่านวัดบางขุนนนท์ -แยกจากคลองชักพระ เข้ามาภายในพื้นที่เกษตร ผ่านวัดไชยทิศ -แยกจากคลองบางกอกน้อย ผ่านวัดสุวรรณาราม

ตารางที่ 4.2 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงศรีอยุธยา (ต่อ)

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
2) ชุมชน	<p>-ชุมชนพื้นเมืองริมน้ำ</p> <p>-ชุมชนเกษตรกรรม</p> <p>-ชุมชนชาวจีน</p> <p>-ทหารชาวฝรั่งเศส</p> <p>-ชุมชนมุสลิม</p> <p>-ตลาด</p>	<p>-ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมน้ำในรูปแบบของเรือนแพ ศูนย์กลางเดิมอยู่บริเวณวัดคูหาสวรรค์</p> <p>-บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาจากป้อมทหาร วัดแจ้ง(วัดอรุณราชวราราม) ไปจนถึงวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตารามวชิรวิหาร)</p> <p>-บริเวณปากคลองบางกอกน้อย บริเวณวัดตุลิตารามและริมคลองโดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง</p> <p>-บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ ทิศใต้ของป้อมค่ายทหารชาวฝรั่งเศส ตลอดไปจนถึงวัดราชสิทธิารามและวัดสังข์กระจาย</p> <p>-บริเวณริมคลองมอญโดยมีวัด พระยาทำ วัดอัมพวา วัดชินนโรศ วัดบางเสาธงเป็นศูนย์กลางชุมชน</p> <p>-พื้นที่เกษตร จะอยู่ถัดจากริมน้ำ ชุมชนริมน้ำเป็นพื้นที่เกษตร โดยมีลำคลองเล็กๆภายในพื้นที่เกษตรและมีวัดในชุมชนเป็นศูนย์กลางชุมชนเช่นกัน คือ วัดเจ้ามูล วัดท่าพระ วัดใหม่พิเรนทร์ วัดไชยทิศ วัดบางขุนนนท์ วัดราชสิทธิาราม วัดอัมพวา</p> <p>-ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาดังพระนครตรงข้ามวัดอรุณ</p> <p>-อยู่ภายในป้อมทหารทั้งฝั่งธนและฝั่งพระนคร</p> <p>-ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่และคลองมอญบริเวณวัดพระยาทำ</p> <p>-เป็นในรูปแบบตลาดน้ำในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า บริเวณปากคลองและริมแม่น้ำ</p>

ตารางที่ 4.3 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงศรีอยุธยา (ต่อ)

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
3)สิ่งปลูกสร้าง อาคาร สถานที่	<p>1.พื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)</p> <p>-ป้อมปราการ</p> <p> ป้อมวิไชยประสิทธิ์</p> <p> กำแพงป้อม ทั้ง 4 ด้าน</p> <p> ตึกทรงรับบุคคลสำคัญ</p> <p> ป้อมค่ายทหาร</p> <p>-วัดทางพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา</p> <p> วัดแจ้ง(วัดอรุณราชวราราม)</p> <p> วัดบางหัวน้อย(วัดอมรินทราราม)</p> <p> วัดบางหัวใหญ่(วัดระฆังโฆสิตาราม)</p> <p> วัดท้ายตลาด(วัดโมลีโลกยาราม)</p> <p> วัดเงิน(วัดรัษฎาธิษฐาน)</p> <p> วัดทอง(วัดกาญจนสิหาสน์)</p> <p> วัดคลังชั้น</p> <p> วัดชีผ้าขาว(วัดศรีสุदारาม)</p> <p> วัดสุวรรณาราม</p> <p> วัดกุฎีรัตนราชปักษี</p> <p> วัดตุสิตาราม</p> <p> วัดศาลาสีหน้า(วัดคูหาสวรรค์)</p> <p> วัดน้อย(วัดหิรัญบุรี)</p> <p> วัดบางยี่เรือกลาง(วัดจันทาราม)</p> <p> วัดบางยี่เรือใต้(วัดอินทราราม)</p> <p> วัดดอกไม้(วัดบุปผาราม)</p> <p>2.พื้นที่บางกอกฝั่งตะวันออก(ฝั่งพระนคร)</p> <p>-ป้อมบางกอก</p> <p>-ป้อมค่ายทหารชาติฝรั่งเศส</p> <p>-วัดทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา</p> <p> วัดสลัก(วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์)</p> <p> วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ)</p> <p> วัดโพธิ์ท่าเตียน (วัดพระเชตุพน)</p>	<p>-ตั้งอยู่ระหว่างปากคลองบางกอกใหญ่ ถึงคลอง วัดระฆังฯ (จุด R ในภาพที่ 4.6)</p> <p>-อยู่ภายในกำแพงป้อม</p> <p>-อยู่ภายในกำแพงป้อม</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงบูรณะและเปลี่ยนชื่อเป็นวัดแจ้ง เป็นวัดคาน้ำคูเมือง ประดิษฐานพระแก้วมรกต พ.ศ.2322</p> <p>-ตั้งอยู่ริมปากคลองบางกอกน้อย</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา พระอารามหลวงชั้นโท</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองชักพระ</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองชักพระ</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองชักพระ</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อย</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อย</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อย</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อย</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา(จุด P ในภาพที่ 4.6)</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา(จุด A ในภาพที่ 4.6)</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนเหนือป้อมค่ายทหาร</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนใต้ป้อมค่ายทหาร</p> <p>-ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา</p>
4)โครงข่ายคมนาคม	<p>-แม่น้ำเจ้าพระยา</p> <p>-คลองต่างๆ ได้แก่ คลองมอญ คลองวัดระฆังฯ คลองวัดแจ้ง คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ คลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ถนนทางเดินระแวกบ้าน</p>	<p>-เป็นเส้นทางน้ำไหลผ่ากลางพื้นที่บางกอก</p> <p>-กระจายอยู่ทั่วพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก</p> <p>-เชื่อมพื้นที่ระแวกบ้านและพื้นที่เกษตรกรรม</p>
5)พื้นที่โล่งว่างหรือสวนสาธารณะ	<p>-พื้นที่เกษตรกรรม สวนผลไม้ นาข้าว ไร่</p> <p>-ป่าไม้ ป่าชายเลน พื้นที่ว่างริมคลอง แม่น้ำ</p>	<p>-อยู่ถัดจากบริเวณชุมชน รอบนอกกำแพงเมือง เช่นทุ่งพระเมรุ ทุ่งพญาไท ทุ่งมักกะสัน เป็นต้น</p>

แผนที่ 4.7 แสดงเมืองธนบุรี (บางกอก) สรุปลักษณ์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง ยุคกรุงศรีอยุธยา หลังการขุดคลองลัดบางกอก จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์

4.2 กรุงธนบุรีในฐานะเป็นราชธานี (พ.ศ.2310-2325)

จากการที่กรุงศรีอยุธยาเสียกรุงครั้งที่ 2 ให้กับพม่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ในปี พ.ศ.2310 รวมทั้งเมืองธนบุรีที่เป็นเมืองหน้าด่านและเมืองท่าปากทางแม่น้ำเจ้าพระยาออกสู่ทะเล อ่าวไทยก็ตกอยู่ในการปกครองของพม่าโดยแต่งตั้งนายทองอิน ที่เข้าพวกกับพม่าให้อยู่รักษาเมืองธนบุรีไว้เป็นที่มั่นทางทะเล เหตุการณ์บ้านเมืองอยู่ในสภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด หัวเมืองน้อยใหญ่แตกแยกเกิดความระส่ำระสาย ประชาชนประสบปัญหาความอดอยาก ขาดแคลนอาหารเกิดการเกาะกลุ่มของประชาชนโดยมีเป้าหมายต่างกัน เช่น ต้องการความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน หรือปล้นสะดมอาหารและทรัพย์สินเพื่อประทังชีวิต เป็นต้น ดังนั้นหัวเมืองอื่นๆ ที่ปลอดภัยจากการรุกรานของพม่า จึงตั้งตนเป็นใหญ่ไม่ขึ้นต่อใคร เรียกว่าชุมนุม โดยทั้งหมดมีทั้งหมด 5 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนพระเจ้าตาก(ตั้งหลังสุด) ชุมชนเจ้าพระยาพิชัยโลก ชุมชนเจ้านครศรีธรรมราช ชุมชนเจ้าพิมายและชุมชนพระเจ้าฝาง⁷

หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงกอบกู้เอกราชกับคืนมาได้แล้ว ก็รวบรวมผู้คนทรัพย์สินสมบัติและสิ่งต่างๆ ซึ่งสุกี้พระนายกองยังมีได้นำไปยังพม่า นำกลับมาซึ่งค่ายที่เมืองธนบุรีปรากฏว่าที่เมืองลพบุรีมีพระบรมวงศานุวงศ์ของราชวงศ์อยุธยาทำหน้าที่อยู่เป็นจำนวนมาก จึงสั่งให้คนไปอัญเชิญมายังเมืองธนบุรี ต่อจากนั้นพระองค์ก็ทรงคิดที่จะปฏิสังขรณ์กรุงศรีอยุธยาให้กลับคืนเป็นดังเดิม แต่แล้วหลังจากตรวจดูความพินาศของเมือง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อพยพผู้คนเคลื่อนลงมาทางใต้ ตั้งราชธานีใหม่ขึ้นที่เมืองธนบุรี เรียกนามว่า กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร โดยมีเหตุผลที่ทรงย้ายราชธานี คือ⁸

1) ถึงแม้ว่ากรุงศรีอยุธยาจะเป็นราชธานีที่มีชัยภูมิดี มีแม่น้ำล้อมรอบ แต่พระเจ้าตากไม่มีทหารเพียงพอที่จะปกป้องพระนครได้ จึงอาจจะทำให้ข้าศึก บุกเข้ามาโดยง่าย

2) กรุงศรีอยุธยาอยู่ในทำเลที่ข้าศึกเข้ามาสะดวก แถมพม่าก็รู้จักจุดอ่อนของกรุงศรีอยุธยาแล้ว จึงทำให้เสียเปรียบต่อการป้องกันพระนคร

3) กรุงศรีอยุธยาทรุดโทรมมาก สภาพถูกทำลายทั้ง พระราชวัง ปราสาทราชวัง ตำหนักใหญ่น้อย วัดวาอาราม บ้านเรือนประชาชน ทำให้การบูรณะซ่อมแซมบ้านเมืองต้องอาศัยเวลา ยากแก่การบูรณะ

4) กรุงศรีอยุธยาอยู่ไกลจากทะเลซึ่งไม่สะดวกในการค้าขาย ซึ่งนับวันจะเจริญขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงเลือกที่จะสถาปนาเมืองธนบุรีหรือบางกอกเป็นราชธานีนครแห่งใหม่ ในปี พ.ศ.2310 ซึ่งมีความเหมาะสมในหลายประการ ดังนี้

⁷ ทองใบ แดงน้อย ป.ม. , “แผนที่-ภูมิศาสตร์,” (กรุงเทพมหานคร, ไทยวัฒนาพานิช, 2522), หน้า 34

⁸ วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี "กรุงธนบุรี" จาก th.wikipedia.org/wiki/กรุงธนบุรี

- 1) ธนบุรีมีแม่น้ำใหญ่กว้างไหลผ่าน เมื่อข้าศึกมา จึงสามารถขึ้นเรือหนีไปที่เมืองจันทบุรีได้
 - 2) ธนบุรีมีป้อมอยู่ คือ ป้อมวิชัยประสิทธิ์ หรือ ป้อมวิไชยเอนทร์ ที่สร้างไว้ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช หลงเหลืออยู่ พอที่จะใช้ป้องกันข้าศึกได้
 - 3) ธนบุรีตั้งอยู่บนเกาะเหมือนอยุธยา
 - 4) ธนบุรีตั้งอยู่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเส้นทางที่เมืองเหนือทั้งปวงจะได้ค้าขาย จึงสามารถกีดกันมิให้หัวเมืองเหล่านั้นตั้งตนเป็นใหญ่ ซ้ำหาอาวุธจากต่างประเทศได้
 - 5) ธนบุรีตั้งอยู่ใกล้ทะเล สะดวกแก่การค้ามาก ซึ่งต่างจากอยุธยาที่ต้องขนลงเรือเล็กก่อน
 - 6) ธนบุรีเป็นเมืองเก่า มีวัดเก่าแก่มากมาย ดังนั้นจึงไม่ต้องสร้างวัดขึ้นมาใหม่ทั้งหมด
 - 7) ธนบุรีมีคลองมาก ดินดี น้ำมาก จึงสามารถทำไร่ทำสวนได้ตลอดทั้งปี
- หลังจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จขึ้นเถลิงถวัลราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์กรุงธนบุรี กรุงธนบุรีได้เปลี่ยนบทบาทจากเมืองท่าและเมืองยุทธศาสตร์ที่ปกป้องกรุงศรีอยุธยาจากการรุกรานทางทะเลมาเป็นราชธานีศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรไทย กรุงธนบุรีได้เปลี่ยนบทบาทของเมือง ดังนี้ คือ

ก.บทบาทของกรุงธนบุรีเมืองราชธานีของอาณาจักรไทย

- 1.บทบาทด้านการปกครอง เป็นศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรไทย โดยยึดถือแบบการแบบกรุงศรีอยุธยา โดยแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ
 - (ก)การปกครองส่วนกลาง โดยกรุงธนบุรีเป็นศูนย์กลางยังคงส่วนจตุสดมภ์ไว้เหมือนเดิม ซึ่งได้แก่ กรมเวียง กรมวัง กรมคลังและกรมนา
 - (ข)การปกครองส่วนภูมิภาค แบ่งการปกครองเป็น 3 ประเภท คือ หัวเมืองชั้นใน เมืองพระยามหานครและเมืองประเทศราช⁹
- 2.บทบาทด้านเศรษฐกิจ ในช่วงระยะแรกๆ เกิดปัญหาข้าวยากมากแพงไม่เพียงพอับความต้องการของประชาชน พระเจ้าตากสินได้สละทรัพย์ส่วนพระองค์ให้ซื้อข้าวแจกกับประชาชน ภายหลังพระองค์จึงให้ราษฎรช่วยกันปลูกข้าวทำทั้งนาปรังและนาปี บริเวณรอบ ๆ พระบรมมหาราชวังเพราะมีดินที่อุดมสมบูรณ์ ส่วนด้านการค้าขายมีการค้าขายกับชาวจีน ญี่ปุ่น

⁹ทวีเดช ทองอ่อน , “การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 61-63

และประเทศทางแถบตะวันตกที่มีอิทธิพลทางแถบนี้ ได้แก่ โปรตุเกส ฮอลันดา อังกฤษ¹⁰

ข. ลักษณะการตั้งถิ่นฐานชุมชน

กรุงธนบุรีช่วงหลังปี พ.ศ.2316 สภาพของเมืองค่อนข้างจะเรียบบริเวณมีกำแพงเมืองอยู่ทั้ง 2 ฝากในลักษณะเมืองอกแตก สภาพภายในกำแพงเมืองทางฝั่งตะวันตกมีการรวมตัวเป็นชุมชนเมืองค่อนข้างหนาแน่นมากกว่าฝั่งตะวันออก โดยมีชุมชนแต่ละเชื้อชาติ ดังนี้

1. ชุมชนชาวไทย เป็นคนไทยที่มีอยู่เดิมในพื้นที่และคนไทยที่อพยพมาเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา จะตั้งถิ่นฐานอยู่ฝั่งธนบุรี โดยกระจายตัวอยู่ตามริมแม่น้ำลำคลองสายต่างๆ อาทิ คลองบางกอกน้อย คลองมอญ คลองนครบาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งสองฝั่งคลองบางกอกใหญ่จะอยู่รวมกันอย่างหนาแน่นเป็นบ้านที่พักของบรรดาขุนนาง ข้าราชการบริพาร เจ้านายต่างๆ

2. ชุมชนชาวจีน อยู่ร่วมกับคนไทย ณ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาได้ตั้งหลักปักฐานในบริเวณคลองบางหลวงกันมาก ตรงกับกฎี่จีนเกี่ยวกับพระราชวังเดิมลงมาทางใต้ชาวจีนอีกส่วนตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณฝั่งตรงข้ามพระราชวังฝั่งตะวันออก¹¹

3. ชุมชนชาวมอญ ตั้งถิ่นฐานบริเวณคลองมอญ(คลองรามัญ)อยู่ภายในกำแพงพระนคร ระหว่างคลองวัดระฆังกับคลองวัดอรุณและอยู่ตามแนวคลองวัดท้ายตลาดเชื่อมต่อไปยังคลองวัดอรุณและคลองมอญ โดยทำมาเลียงชีพด้วยการค้าขายบ้าง รับราชการบ้าง

4. ชุมชนชาวมุสลิม ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ มาตั้งแต่สมัยอยุธยาและลึกเข้าไปตามแนวคลองจนถึงตลาดพลู ส่วนใหญ่ยังคงนิยมใช้เรือแพ เรียกว่า “แขกแพ” บริเวณมัสยิดต้นสน (กฎี่ใหญ่) และมัสยิดบางหลวง (กฎี่ขาว) ในปัจจุบัน ส่วนแขกเจ้าเซ็นหรือนิกายชีอะห์ เช่น ชาวอินเดีย เปอร์เซีย อาหรับและอิหร่าน อยู่บริเวณทางด้านเหนือของพระราชวังไปจนถึงคลองมอญมีมัสยิดมดฺจฺรรม (กฎี่เจ้าเซ็น) อยู่ตรงข้ามกับชุมชนชาวจีนทางฝั่งพระนคร

5. ชุมชนชาวตะวันตก มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาทั้งที่มาติดต่อค้าขายเผยแผ่คริสต์ศาสนา จนกระทั่งมีบทบาททางการทหาร โดยเฉพาะชาวฝรั่งเศสเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณป้อมปราการทางด้านฝั่งพระนครและบริเวณทางด้านใต้ของพระราชวังทางแถบกฎี่จีน (กฎี่ฝรั่ง) ในปี พ.ศ.2312 พระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระราชทานที่ดินให้บรรดาบาทหลวงและมิชชันนารีชาวตะวันตกที่มีส่วนร่วมในการกอบกู้เอกราชโดยพระราชทานที่ดิน เพื่อสร้างวัดขึ้นเป็นศูนย์กลางชุมชนให้แก่ลูกหลานชาวโปรตุเกสในขณะนั้น คือ วิหารซางตาครูส

¹⁰ ทวีเดช ทองอ่อน , “การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 74-76

¹¹ ดุษฎี หายตะคุ, “วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์ : การศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการใช้ที่ดินในอนาคต.” เอกสารวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 24

ค.สภาพทางกายภาพ

โครงสร้างทางกายภาพของเมืองไม่สลับซับซ้อน มีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นแกนชีวิตชุมชนที่สำคัญ ฝั่งธนบุรีมีคลองคูเมืองเชื่อมคลองบางกอกใหญ่และบางกอกน้อยและมีแนวคลองมอญเป็นเส้นทางสำคัญที่เชื่อมส่วนของเมืองกับชนบททางฝั่งตะวันตก ทำให้แบ่งส่วนของเมืองเป็นบล็อกสี่เหลี่ยมและมีคลองซอยแตกแขนงของอยู่ในพื้นที่ซึ่งสะดวกแก่การเข้าถึง ส่วนฝั่งพระนครมีคลองคูเมืองเชื่อมส่วนของเมืองในแนวเหนือใต้เช่นกัน แต่ไม่มีคลองซอยเชื่อมและแบ่งพื้นที่ มีการเข้าถึงที่สะดวกเฉพาะบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองคูเมืองเท่านั้น ส่วนพื้นที่ลึกเข้าไปจากแม่น้ำทั้งทางฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีจะเป็นพื้นที่เกษตรกรรม อุดมไปด้วยสวนผลไม้ ดังจะเห็นได้จากชื่อที่ใช้เรียกท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น บริเวณสวนมังคุด บริเวณสวนลิ้นจี่ เป็นต้น¹²

การพัฒนาเมือง สร้างบ้านแปลงเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์ทรงดำริที่จะขยายเมืองให้ใหญ่โตเพียงพอที่จะรองรับราษฎรและให้มีความเหมาะสมทางยุทธศาสตร์มากขึ้น เพื่อเตรียมรับภัยสงครามในเวลานั้น โดยมีลักษณะการสร้างและขยายเมือง ดังนี้ คือ

- 1) ขยายเมืองฝั่งตะวันตกขึ้นไปทางเหนือจรดคลองบางกอกน้อย
- 2) ขุดคลองคูเมืองใหม่ ได้แก่ คลองคูเมืองฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) เป็นคลองที่ขุดจากคลองบางกอกน้อยทางด้านเหนือลงมาทางด้านใต้ ออกสู่คลองบางกอกใหญ่ โดยเรียกชื่อตามที่ตั้งของบริเวณที่คลองผ่าน คือ คลองบ้านเนิน ขุดต่อจากคลองบางกอกน้อย (ปัจจุบันถมไปแล้วเป็นพื้นที่สถานีรถไฟบางกอกน้อย) คลองบ้านช่างปูน ต่อจากคลองบ้านเนินถึงคลองวัดระฆังฯ คลองบ้านขมิ้น ต่อจากคลองบ้านช่างปูนถึงคลองมอญ คลองบ้านหม้อ ต่อจากคลองบ้านขมิ้นถึงคลองวัดแจ้งหรือคลองนครบาล คลองวัดท้ายตลาดหรือคลองวัดโมลีโลกฯ ต่อจากคลองบ้านหม้อถึงคลองบางกอกใหญ่ คลองคูเมืองฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) ได้แก่ คลองหลอดในปัจจุบัน(จดหมายเหตุอนุรักษกรงรัตนโกสินทร์, 2525) ส่วนคลองคูเมืองฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) เป็นคูเมืองที่ขุดจากแม่น้ำเจ้าพระยา จากด้านเหนือตรงข้ามปากคลองบางกอกน้อย ลงมาทางด้านล่างออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยา ตรงป้อมวิไชยเณรตรงข้ามปากคลองบางกอกใหญ่ฝั่งธนบุรี ได้แก่ คลองโรงไหม คลองหลอด คลองตลาด ในปัจจุบัน (ดูแผนที่จากภาพที่ 4.8 ประกอบ)

- 3) สร้างกำแพงเมือง ใน พ.ศ. 2314 ตามแนวคูเมืองด้วยไม้ทองเหลืองทั้งต้นตามแนวคลองคูเมือง ที่ขุดใหม่ ทั้งฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) และฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) ของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยแนวกำแพงพระนครทั้งสองฝั่งนี้ ได้สร้างขึ้นฝั่งละ 3 ด้าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชธิบายไว้ในพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีว่าทางฝั่งตะวันตก เริ่มตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ ยื่นไปตามคลองบางกอกใหญ่

¹² กรมศิลปากร, "จดหมายเหตุการณอนุรักษกรงรัตนโกสินทร์", หน้า 27-28

จนถึงคลองข้างวัดโมลีโลก (วัดท้ายตลาด) ไปตามหลังวัดอรุณราชวรารามไปออกคลองบางกอกน้อยที่หลังวัดอมรินทร์ (วัดโบสถ์น้อย) เป็นคูพระนครแล้วเลี้ยวลงมาตามแนวคลองบางกอกน้อยจนถึงแม่น้ำ ส่วนปากตะวันออกตั้งแต่ป้อมวิไชยเณทร์ คือ ที่สุนันทาลัยมาตามแนวคลองตลาดคลองหลอดจนถึงคลองโรงไหมวังหน้า แต่ทางด้านเลียบริมแม่น้ำเจ้าพระยาไม่มีกำแพง ภายในกำแพงพระนครธนบุรีฝั่งตะวันตก ปรากฏชุมชนหนาแน่นกว่าส่วนอื่นๆของเมือง กล่าวคือ เป็นที่ตั้งพระราชวัง (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกองบัญชาการทหารเรือ) วัดสำคัญในเขตพระราชฐาน คือ วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร) และวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยารามราชวรวิหาร) ถัดขึ้นไปจรดคลองนครบาลขึ้นไปจนถึงคลองมอญเป็นที่ตั้งของวังเจ้านายและคุก ช่วงคลองมอญไปจนถึงวัดบางหว้าใหญ่เป็นพระนิเวศสถานของขุนนางผู้ใหญ่ เช่น บ้านพระยาธรรมาธิกรณ (บุญรอด) ปัจจุบันเป็นที่ตั้งวัดเครือวัลย์วรวิหารบ้านเจ้าพระยาจักรีซึ่งต่อมาปราบดาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ปัจจุบันเป็นกรมอู่ทหารเรือ) เหนือวัดระฆังขึ้นไปจนถึงปากคลองบางกอกน้อย เป็นสุดเขตกำแพงธนบุรีฝ่ายเหนือ ส่วนภายในกำแพงพระนครฝั่งตะวันออก มีชุมชนเบาบางส่วนใหญ่เป็นชาวจีนและญวนที่ถูกกวาดต้อนอพยพมา นอกกำแพงพระนครทั้งสองฝั่งเป็นส่วนผลไม้และทะเลตม ทำนาข้าวที่ปลูกเลี้ยงชาวเมือง¹³

4) สร้างถนนหนทาง ได้แก่ ถนนเรียบกำแพงเมือง ปัจจุบันเป็นถนนอรุณอมรินทร์ เริ่มจากปากคลองบางกอกใหญ่จากหน้าวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยารามราชวรวิหาร) ผ่านวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร) วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตารามวรวิหาร) จนถึงวัดบางหว้าน้อย(วัดอมรินทร์ราชวรวิหาร)และมีตอกทางเดินเข้าสู่วัดชาวบ้านใช้การเดินเท้าเป็นหลัก ถนนในสมัยนี้ใช้สำหรับขนวนแห่ ขบวนม้า ขบวนช้างของพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น

5) การทะนุบำรุงบ้านเมืองในด้านศาสนา คือ สร้างวัดบางยี่เรือเหนือ (วัดราชคฤหรวรวิหาร) และบูรณะวัดวาอาราม เช่น วัดหงส์ (วัดหงส์รัตนาราม) วัดแจ้ง(วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร) วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตารามวรวิหาร) ส่วนวัดบางยี่เรือใต้ (วัดอินทาราม) ทรงบูรณะเป็นพิเศษ มีการสร้างพระวิหาร เสนาสนะปฏิมากรกว่า 200 กุฏิและทรงยกให้เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก

6) สร้างพระราชวัง มีอาณาเขตพื้นที่ คือ

ทิศเหนือ จรด คลองวัดแจ้ง

ทิศใต้ จรด คลองบางกอกใหญ่ ติดกับป้อมวิไชยประสิทธิ์

ทิศตะวันออก จรด แม่น้ำเจ้าพระยา

ทิศตะวันตก จรดคลองวัดท้ายตลาด

¹³ กรมศิลปากร, "จดหมายเหตุการณอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์", หน้า 27-28

บริเวณภายในพระราชวังเป็นที่ตั้งของ พระตำหนัก ท้องพระโรง ศาลหลวง ศาล ลูกขุน กรมพระนครบาลอยู่บริเวณคลองวัดแจ้งหรือคลองนครบาล ตะแลงแกงหรือคูอยู่หลังวัดแจ้ง ฉางหลวงอยู่ริมน้ำแม่ น้ำ ระหว่างวัดบางหว้าน้อยกับวัดบางหว้าใหญ่ (ในบริเวณศิริราชพยาบาลในปัจจุบัน) โรงปูนตั้งอยู่ที่บ้านปูนหรือวัดบางหว้าใหญ่¹⁴

อย่างไรก็ตามในช่วงเวลา 15 ปี ของสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้มีการทำศึกสงครามเกือบตลอดและเหตุการณ์ที่สำคัญๆ ดังนี้¹⁵

พ.ศ.2310 การเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 กอบกู้และประกาศอิสรภาพหลังจากที่รบชนะพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น จากนั้นสถาปนากรุงธนบุรีศรีมหาสมุทรเป็นเมืองหลวงและทำศึกกับพม่าที่บางกุ้ง

พ.ศ.2311 การเกลี้ยถวัลยราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงยกกองทัพขึ้นไปตีกลุ่มเมืองพิษณุโลก ทำศึกกับกลุ่มพระฝางที่ยกกองทัพลงมาตีกลุ่มเมืองพิษณุโลก จากนั้นมีการยกกองทัพขึ้นไปตีกลุ่มเมืองพิมาย

พ.ศ.2312 กรุงศรีสัตนาคนหุตแต่งเจ้านอเมืองนำเครื่องราชบรรณาการ มาขอเป็นเมืองขึ้น ทรงยกกองทัพขึ้นไปตีเขมร เมืองนครศรีธรรมราชทางใต้

พ.ศ.2313 ทรงยกกองทัพขึ้นไปตีกลุ่มเมืองสวางคบุรี ทรงยกกองทัพขึ้นไปตีพม่าที่ยกกองทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลก และยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ครั้งที่ 1

พ.ศ.2314 การสร้างกำแพงเมืองกรุงธนบุรี และทรงยกกองทัพไปตีเขมร

พ.ศ.2315 พม่ายกกองทัพมาตีเมืองพิชัย ครั้งที่ 1

พ.ศ.2316 การสักเลก (ไพร่หลวง ไพร่สม และเลกหัวเมือง) พม่ายกกองทัพมาตีเมืองพิชัย ครั้งที่ 2

พ.ศ.2317 การยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ครั้งที่ 2 พม่ายกกองทัพมาตีบางแก้ว (แขวงเมืองราชบุรี)

พ.ศ.2318 พม่ายกกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลก

พ.ศ.2319 กบฏเมืองนางรอง และการยกกองทัพไปปราบหัวเมืองลุ่มแม่น้ำโขง พระเจ้าตากทรงเริ่มการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

พ.ศ.2320 การสถาปนาเจ้าพระยาจักรีขึ้นเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก

พ.ศ.2321 กรุงศรีสัตนาคนหุตแต่งทัพมารบกับพระวอที่หนองบัวลำภูและที่ดอนมดแดง

¹⁴ ชัย เรื่องศิลป.2526 อังโน ทวีเดช ทองอ่อน , “การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง ,จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 73

¹⁵ <http://www.wangdermpalace.com>, มูลนิธิอนุรักษโบราณสถานในพระราชวังเดิม กองทัพเรือ, พ.ศ. 2546

พ.ศ.2322 การยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ การอัญเชิญพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร พระแก้วมรกตและพระบางมาสู่กรุงธนบุรี

พ.ศ.2323 การจลาจลจุ่นวายในเขมรและกบฏจุ่นวายในกรุงธนบุรี

พ.ศ.2324 การยกกองทัพขึ้นไปตีเขมร ความจุ่นวายภายในกรุงธนบุรี กบฏพระยาสุรศักดิ์สงครามกลางเมืองระหว่างพระยาสุรศักดิ์และพระยาสุริยอภัย

พ.ศ.2325 การพิจารณาปัญหาเรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินและการสิ้นสุดของสมัยกรุงธนบุรี

ง.สรุปองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง

โดยสรุปสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏอยู่ในบริเวณพื้นที่กรุงธนบุรีในยุคเป็นราชธานีก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นยุคกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี แม้กรุงธนบุรีนี้จะมีอายุการเป็นเมืองราชธานีเพียง 15 ปี แต่มีพัฒนาการของสิ่งแวดล้อมเมืองมากมาย ซึ่งพบว่าหลังจากที่กอบกู้เอกราชจากพม่าได้แล้ว พื้นที่มีองค์ประกอบสิ่งแวดล้อมเมืองที่เหมาะสมต่อการตั้งเป็นราชธานีแห่งใหม่ ทั้งสภาพภูมิศาสตร์และสภาพทางกายภาพที่มีมาตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา อันได้แก่ กรุงธนบุรีเป็นเมืองมีแม่น้ำใหญ่กว้างไหลผ่านกลางและล้อมพื้นที่ฝั่งธนบุรี มีป้อมปราการอยู่สองฝั่งแม่น้ำพอที่จะใช้ป้องกันข้าศึกได้ อีกทั้งเมืองตั้งอยู่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ทะเล สะดวกแก่การค้ามาก ในพื้นที่มีคลองมาก ดินดี น้ำมาก จึงสามารถทำไร่ทำสวนได้ตลอดทั้งปี รวมทั้งมีวัดเก่าแก่มากมาย แสดงถึงการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่มีอยู่เดิมในพื้นที่ด้วย

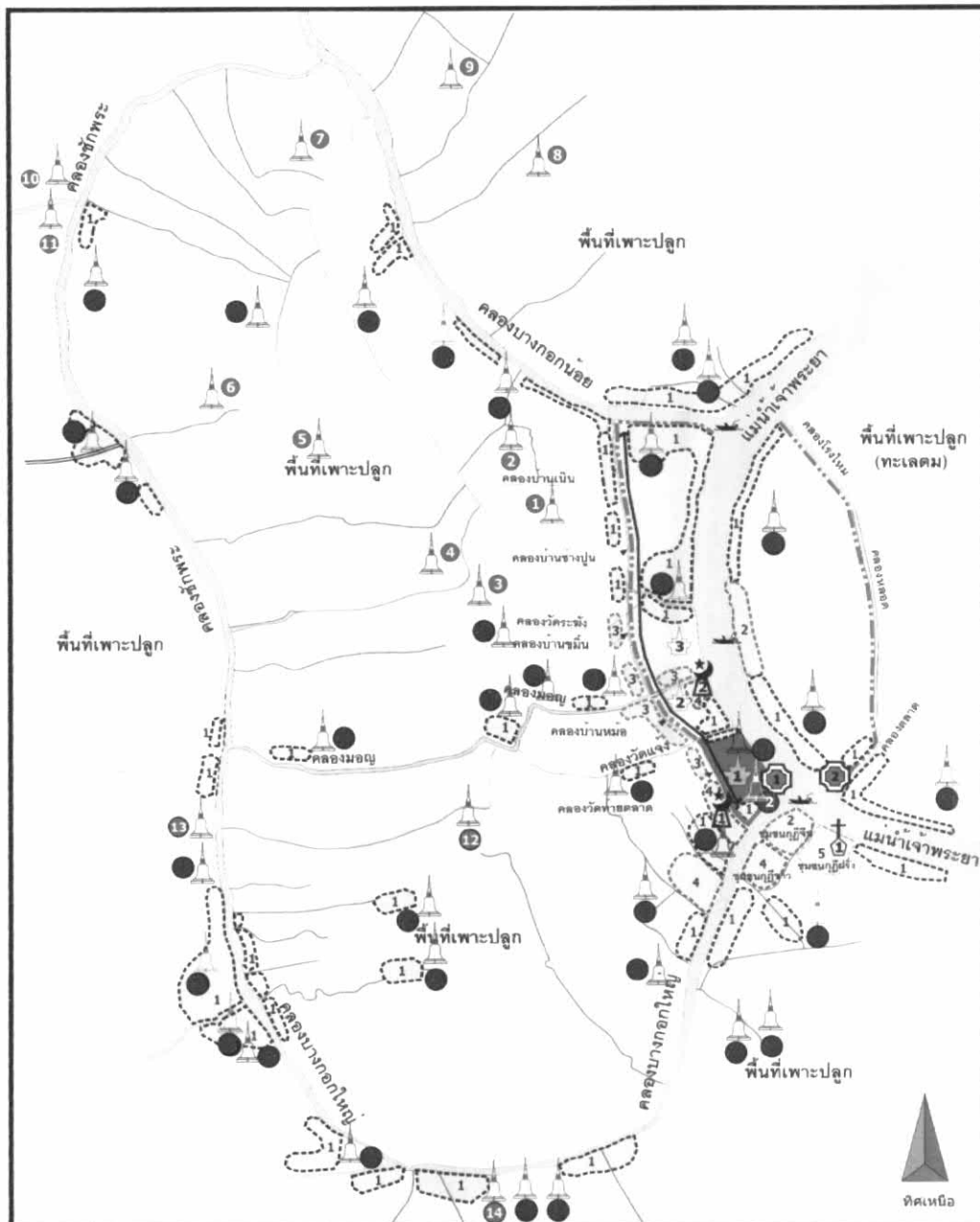
จากการเปลี่ยนราชธานีดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้เมืองมีบทบาทมาเป็นศูนย์กลางการปกครอง โดยยังยึดรูปแบบการปกครองแบบกรุงศรีอยุธยา เมื่อเหตุการณ์บ้านเมืองกลับเข้าสู่สภาวะความสงบ พระเจ้าตากสินมหาราชทรงทำการบูรณะและพัฒนาเมืองในด้านต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว เพื่อรองรับการเจริญเติบโตของเมืองและประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้เมืองมีพัฒนาการขององค์ประกอบต่าง ๆ ตามปัจจัยทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม จำแนกได้ดังนี้ (ตารางที่ 4.4 , 4.5 และดูแผนผังที่ 4.8 ประกอบ)

ตารางที่ 4.4 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงธนบุรี

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
1)สภาพทางธรรมชาติ	<p>-คลองคูเมือง</p> <p>คลองคูเมืองฝั่งธนบุรี ได้แก่ คลองบ้านเนิน คลองบ้านช่างปูน คลองบ้านขมิ้น คลองบ้านหม้อ คลองวัดท้ายตลาด</p> <p>คลองที่มีอยู่เดิม คือ คลองมอญ คลองวัดระฆังฯ คลองวัดแจ้ง คลองบางกอกน้อย คลองซีกพระ คลองบางกอกใหญ่</p> <p>คลองคูเมืองฝั่งพระนคร ได้แก่ คลองหลอด คลองตลาด คลองโรงไหม</p> <p>-แม่น้ำเจ้าพระยา</p> <p>-ลำคลองย่อยต่างๆ ได้แก่</p> <p>คลองบางบำหรุ คลองวัดเจ้าอาม</p> <p>คลองผักหนาม</p> <p>คลองวัดยายวงสุทธาราม คลองจักรทอง</p> <p>คลองวัดมะลิ</p> <p>คลองวัดตีตวัด</p> <p>คลองบ้านไทร (เขตตลิ่งชัน)</p>	<p>-ล้อมรอบพื้นที่เมืองทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา</p> <p>-ไหลเชื่อมคลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่ขนานแม่น้ำเจ้าพระยาในแนวเหนือใต้</p> <p>-เริ่มตั้งแต่บ่อนวิไชยเณทร์ ไปตามแนวคลองตลาด คลองหลอดจนถึงคลองโรงไหมวังหน้า</p> <p>-ไหลผ่านกลางพื้นที่เมืองกรุงธนบุรี</p> <p>-แยกจากคลองบางกอกน้อยเข้าสู่วัด</p> <p>-แยกจากคลองบางกอกน้อยเข้าสู่วัดปฐมบุตธอิสรากรม</p> <p>-แยกจากคลองซีกพระ</p> <p>-แยกจากคลองซีกพระ</p> <p>-แยกจากคลองบางกอกใหญ่บรรจบคลองมอญ</p> <p>-แยกจากคลองซีกพระ</p>
2)ชุมชน	<p>-ชุมชนชาวไทย</p> <p>ชุมชนริมน้ำและชุมชนเกษตร</p> <p>-ชุมชนชาวจีน</p> <p>-ชุมชนชาวมอญ</p> <p>-ชุมชนชาวมุสลิม</p> <p>-ชุมชนชาวตะวันตก</p>	<p>-ตั้งถิ่นฐานอยู่ฝั่งธนบุรี โดยกระจายตัวอยู่ตามริมแม่น้ำลำคลอง ได้แก่ คลองบางกอกน้อย คลองมอญ คลองนครบาล คลองบางกอกใหญ่</p> <p>-บริเวณคลองบางกอกใหญ่ ตรงกับภูมิจีนเยื้องกับพระราชวังเดิมลงมาทางใต้และอยู่บริเวณฝั่งตรงข้ามพระราชวังฝั่งตะวันออก</p> <p>-ตั้งถิ่นฐานบริเวณคลองมอญอยู่ภายในกำแพงพระนคร ระหว่างคลองวัดระฆังกับคลองวัดอรุณฯและอยู่ตามแนวคลองวัดท้ายตลาด</p> <p>-ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่และลี้กเข้า ไปจนถึงตลาดพลูบริเวณมัสยิดต้นสน(ภูมิใหญ่) และมีมัสยิดบางหลวง(ภูมิขาว)ส่วนแขกเจ้าเซ็นอยู่เหนือพระราชวังตรงมัสยิดมดฺงธรรม</p> <p>-ตั้งถิ่นฐานบริเวณบ่อนปราการทางด้านฝั่งพระนครและบริเวณทางด้านใต้ของพระราชวังทางแถบภูมิจีนศูนย์กลางชุมชนคือ วิหารข้างตาคูรส</p>
3)สิ่งปลูกสร้างอาคาร สถานที่	<p>1.พื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี)</p> <p>บ่อนวิไชยประสิทธิ์ (มีมาแต่อดีต)</p> <p>กำแพงเมืองไม้ทองหลาง</p> <p>-พระราชวัง ประกอบด้วย</p> <p>พระตำหนัก ท้องพระโรง ศาลหลวง</p>	<p>-ตั้งอยู่ระหว่างปากคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-รอบๆเมืองตามแนวคูเมือง</p> <p>-ทิศเหนือ จรด คลองวัดแจ้ง ทิศใต้ จรด คลองบางกอกใหญ่ ทิศตะวันออก จรด แม่น้ำ</p>

ตารางที่ 4.5 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงธนบุรี(ต่อ)

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
	<p>ศาลลูกขุน กรมพระนครบาล ตะแลงแกง(คุก) -วังเจ้านาย บ้านพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) บ้านเจ้าพระยาจักรี -ศาสนสถานที่สร้างสมัยกรุงธนบุรี วัดบางยี่เรือเหนือ (วัดราชคฤหรวรวิหาร) มัสยิดต้นสน (กุฎีใหญ่) มัสยิดมดุงธรรม (กุฎีเจ้าเซ็น) มัสยิดบางหลวง (กุฎีขาว) วิหารรางตาครุส (เขตธนบุรี) วัดสีนไกรสร วัดสุทธาวาส วัดบางบำหรุ วัดดงมูลเหล็ก วัดยางสุทธาราม วัดสุทธาราม วัดมะลิ วัดเจ้าอาม วัดดีดวด วัดเรไร วัดช่างเหล็ก วัดปฐมบุตริสราราม วัดราชคฤห์ วัดวิจิตรการนิมิตร</p> <p>2.พื้นที่บางกอกฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) -ป้อมวิไชยเยนทร์ -กำแพงเมือง ทำด้วยไม้ทองเหลือง -บ้านเรือน แพรมน้ำของชาวบ้าน</p>	<p>เจ้าพระยาทิศตะวันตก จรดคลองวัดท้ายตลาด -อยู่ภายในเขตพระราชวัง -ริมคลองบางกอกใหญ่ -ริมคลองบางกอกใหญ่ -ริมคลองบางกอกใหญ่ -คลองบางกอกใหญ่(ปัจจุบันอยู่ในเขตธนบุรี) -ริมแม่น้ำเจ้าพระยา(ปัจจุบันอยู่ในเขตธนบุรี) -ถนนพราณก -ริมคลองลัดวัดทอง -ริมคลองบางบำหรุ -ริมคลองวัดยางสุทธาราม -ริมคลองวัดยางสุทธาราม -บริเวณคลองจักรทอง -ริมคลองวัดมะลิ -ริมคลองวัดเจ้าอาม -ริมคลองวัดดีดวด -ริมปากคลองบ้านไทร (เขตคลังขึ้น) -ริมคลองผักกานาม -ริมคลองบางกอกใหญ่ (เขตธนบุรี) -ริมคลองบางกอกใหญ่ (เขตภาษีเจริญ)</p> <p>-ตรงข้ามป้อมวิไชยประสิทธิ์ -รอบๆเมืองตามแนวคูเมือง -ริมทั้งสองฝั่งคลองและแม่น้ำเจ้าพระยา</p>
4)โครงข่ายคมนาคม	<p>-แม่น้ำเจ้าพระยา -คลองต่างๆ ได้แก่ คลองมอญ คลองวัดระฆังฯ คลองวัดแจ้ง คลองบางกอกน้อย คลองซีก พระ คลองบางกอกใหญ่ -คลองสายย่อยเข้าสู่วัดต่างๆ -ถนนทางเดินระแวกบ้านคอกทางเดินเข้าสู่วัด -ถนนหนทางเลียบบำเพงเมือง</p>	<p>-เป็นเส้นทางน้ำไหลผ่ากลางพื้นที่ -กระจายอยู่ทั่วพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก -เชื่อมระแวกบ้าน วัดและพื้นที่เกษตรกรรม -เชื่อมระแวกบ้าน วัดและพื้นที่เกษตรกรรม -เชื่อมระแวกบ้าน วัดและพื้นที่เกษตรกรรม -เลียบบำเพงเมือง เริ่มจากปากคลองบางกอกใหญ่จากหน้าวัดท้ายตลาด(วัดโมลีโลกยาราม) ผ่านวัดแจ้ง วัดบางหว้า จนถึงวัดบางหว้าน้อย</p>
5)พื้นที่โล่งว่างหรือสวนสาธารณะ	<p>-พื้นที่เกษตรกรรม สวนผลไม้ นาข้าว ไร่ -พื้นที่ว่างริมคลอง และแม่น้ำ -ลานวัด ลานระแวกบ้าน</p>	<p>-ถัดจากบริเวณชุมชน รอบนอกกำแพงเมือง เช่น ท่งพระเมรุ ท่งพญาไท ท่งมัทกะสัน เป็นต้น -มีอยู่ทั่วไปของพื้นที่</p>

แผนที่เมืองบางกอก:แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมืองยุคกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

สัญลักษณ์					
●	วัดโบราณในสมัยกรุงศรีอยุธยา	13	วัดจักรวรรดิอมิตร	🏰	ป้อมปราการ (ป้อมวิไชยประสิทธิ์)
●	วัดสร้างในสมัยกรุงธนบุรี	14	วัดราชคฤห์	🏰	ป้อมปราการ (ป้อมวิไชยเอกราช)
●	วัดสีหโกธาส	1	มัสยิดต้นสน	1	ชุมชนชาวไทย
●	วัดสุทธาวาส	2	มัสยิดเจ้าเซ็น(มดงธรรม)	2	ชุมชนชาวจีน
●	วัดคงมุลเหล็ก	1	โบสถ์ข้างศาลครูส	3	ชุมชนชาวมอญ
●	วัดยางสพธรรมาราม	3	ขอมเขตพระราชวังพระเจ้าตากสิน	4	ชุมชนชาวมุสลิม
●	วัดสุทธาราม	2	พระนิวาสพระยารามาธิกรณ	5	ชุมชนชาวตะวันตก
●	วัดมะลิ	3	พระนิวาสเจ้าพระยาจักรี	□	พื้นที่ในเขตกำแพงเมือง
●	วัดเจ้าอาว	🚢	ตลาดน้ำ	□	พื้นที่เพาะปลูก
●	วัดปฐมบรมศรีธรรมาราม				
●	วัดบางป่าหุ	→	แนวเส้นทางน้ำ		
●	วัดช่างเหล็ก	↔	เส้นแนวถนน		
●	วัดเวโร	---	เส้นแนวกำแพงเมือง		
●	วัดดีดวด				

แผนที่ 4.8 แสดงกรุงธนบุรี (บางกอก) สรุปลองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมืองยุคกรุงธนบุรีสมัยเป็นราชธานีสยาม จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์

4.3 กรุงธนบุรีในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีของสยาม

หลังจากสิ้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (เจ้าพระยาจักรี) เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี พระราชภารกิจแรกที่ทรงกระทำ ก็คือ การย้ายราชธานีจากฝั่งตะวันตกที่เป็นกรุงธนบุรีเดิมมาสู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นพื้นที่ภายในกำแพงเมือง ด้วยทรงเห็นปัญหาเรื่องที่ตั้งของเมืองธนบุรีว่าเป็นเมืองที่มีแม่น้ำผ่านกลางเมือง หากมีข้าศึกยกมาประชิดพระนคร ก็จะรักษาเมืองได้ลำบาก ซึ่งในเวลานั้นปัญหายุทธศาสตร์การเลือกทำเลที่ตั้งเมืองมีความสำคัญสูงสุด ประกอบกับทรงคุ้นเคยกับพื้นที่ฝั่งตรงกันข้ามมาตั้งแต่สมัยที่ทรงเป็นนายงานในการบูรณะปรับปรุงกำแพงและป้อมพระนครทั้ง 2 พากแม่น้ำมาแล้ว จึงโปรดให้ย้ายราชธานีกรุงรัตนโกสินทร์ มายังฝั่งตะวันออกแทนการศึกษาค้นคว้านี้ ทำการแบ่งออกเป็น 3 ช่วง คือ

1. กรุงธนบุรีช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3)
2. กรุงธนบุรีช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง (รัชกาลที่ 4-6)
3. กรุงธนบุรีช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 7-9)

4.3.1 กรุงธนบุรีช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3)

ก. บทบาทของกรุงธนบุรี

1. บทบาทด้านทางยุทธศาสตร์ ในระยะแรกยังคงเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่มั่นในระหว่างการก่อสร้างพระนครแห่งใหม่ตามแบบแผนการสร้างบ้านแปลงเมืองที่สืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยศูนย์กลางการบริหารการปกครองอยู่ที่วัดหลวง หรือ พระบรมมหาราชวังที่เป็นที่ประทับของกษัตริย์ มีการปกครองที่สำคัญรองลงมา คือ วังหน้า หรือ พระราชวังบวรสถานมงคลเป็นที่ประทับของมหาอุปราชและวังหลังหรือพระราชวังบวรสถานพิมุข เป็นที่ประทับของพระราชวังบวรสถานพิมุข ซึ่งวังหลังนี้มีได้อยู่หลังพระบรมมหาราชวัง แต่ได้ตั้งอยู่ที่ตำบลสวนลั่นจีฝั่งธนบุรี (บริเวณโรงพยาบาลศิริราช) ทำหน้าที่รักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

2. บทบาทด้านเป็นที่ประทับของเจ้านาย หลังจากย้ายราชธานีมาฝั่งพระนคร ฝั่งกรุงธนบุรีเป็นเพียงที่ประทับของพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าหลานเธอ เพื่อทำหน้าที่รักษาพระนครตามจุดยุทธศาสตร์ ได้แก่ พระราชวังเดิม ตั้งอยู่บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่และพระนิเวศน์เดิม ตั้งอยู่บริเวณปากคลองมอญ ส่วนวังที่สร้างขึ้นใหม่ เพื่อพระราชทานพระญาติจำนวน 6 วัง อยู่ฝั่งธนบุรี 2 วัง คือ วังสวนมังคุด ตั้งอยู่ที่ตำบลสวนมังคุดระหว่างวัดระฆังฯ กับวังหลังและวังบ้านปูน ตั้งอยู่ตำบลบ้านปูน ตั้งระหว่างวัดระฆังฯ กับสวนมังคุด¹⁶

¹⁶ ทวีเดช ทองอ่อน , “การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์.” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง ,จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 62-64

ข. การตั้งถิ่นฐานและชุมชน

ราษฎรส่วนใหญ่ยังมีการตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เดิมที่เคยอยู่มาตั้งแต่สมัยอยุธยาและกรุงธนบุรี เช่น ชาวไทย ลาว มอญ แขกอิสลาม ฯลฯ ยังคงอยู่ทางแถบคลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ คลองมอญ คลองวัดอรุณ และคูเมืองเดิม สำหรับการขยายตัวของชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ทางฝั่งธนบุรี จะขยายตัวลงมาทางตอนใต้ของพระราชวังเดิมตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ลงไปจนถึงบริเวณสะพานพุทธยอดฟ้าในปัจจุบันและลึกเข้าไปเป็นคลองสายสำคัญ เพื่อความสะดวกในการคมนาคมและไม่ไกลจากพระบรมหาราชวังเกินไปนัก ซึ่งมีกลุ่มต่างๆ ที่อยู่ในฝั่งธนบุรี เช่น กลุ่มเสนาบดี ขุนนาง และข้าราชการบริพาร ส่วนกลุ่มกวีวังหลังที่เป็นชุมชนชาวไทย กลุ่มพ่อค้าวานิช กลุ่มผู้เผยแพร่ศาสนาหรือมิชชันนารีชาวตะวันตก¹⁷ ซึ่งชาวตะวันตกนี้ส่วนใหญ่เป็นชาวอเมริกันที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาให้กับชาวจีนและบางส่วนได้ประกอบอาชีพเป็นนายแพทย์ เช่น หมอบรัดเลย์ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชาวจีน ลาว มอญ รวมทั้งแขกเจ้าเซ็นและแขกนิวกายสุหนี่ เป็นต้น

ค. สภาพทางกายภาพของเมือง

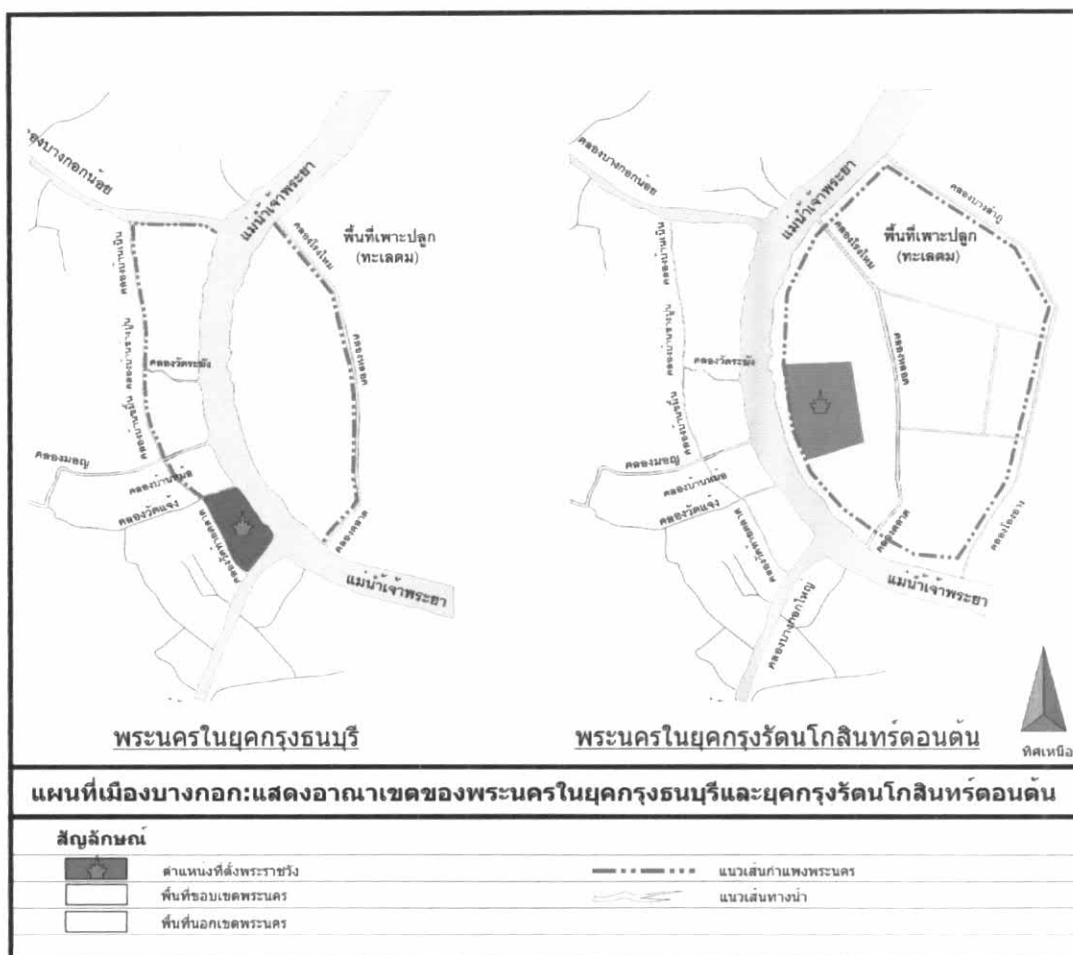
หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงย้ายราชธานีมาฝั่งพระนครซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้ามแม่น้ำเจ้าพระยากับกรุงธนบุรี โดยมีอาณาเขตของราชธานีใหม่ที่อยู่ภายในกำแพงเมือง คือ

ทิศตะวันตก	จรดแม่น้ำเจ้าพระยา
ทิศตะวันออก	จรดแนวคลองรอบกรุง
ทิศเหนือ	จรดแม่น้ำเจ้าพระยาและแนวคลองโรงไหม
ทิศใต้	จรดแม่น้ำเจ้าพระยาและแนวคลองปากคลองตลาด

โครงสร้างทางกายภาพของเมืองโดยทั่วไป คือ พื้นที่เมืองยังมีแนวกำแพงเมืองป้อมปราการและแนวคลองคูเมืองที่ขุดใหม่อีกชั้นหนึ่งทางด้านทิศตะวันออกเรียกว่า คลองรอบกรุงเพื่อขยายเขตพระนครให้กว้างขึ้น ใน พ.ศ.2362¹⁸ และแนวแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นคูเมืองด้านตะวันตกของพื้นที่ ส่วนบริเวณภายในกำแพงเมืองจะเป็นพระบรมมหาราชวัง วัง สถานที่ทางราชการ วัด ศาสนสถาน ชุมชนและพื้นที่เกษตรกรรม สำหรับพัฒนาการขององค์ประกอบต่าง ๆ จะพัฒนาสร้างและขยายนครแห่งใหม่มาฝั่งพระนครเป็นหลัก ส่วนฝั่งธนบุรีหรือกรุงเก่าก็ยังคงมีบทบาททางยุทธศาสตร์และเป็นที่พักอาศัยของบุคคลสำคัญเช่นกัน ดูภาพที่ 4.9 ประกอบ

¹⁷ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศิกส์ศรี และคณะ, 2532, อ้างใน ทวีเดช ทองอ่อน, "การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 86-94

¹⁸ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534, หน้า 110

แผนที่ 4.9 แสดงอาณาเขตของพระนครในยุคกรุงธนบุรีและยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ง. สรุปองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง

นับตั้งแต่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ได้ปรากฏสิ่งแวดล้อมเมือง สิ่งก่อสร้างสำคัญ ๆ ทั้งสร้างใหม่และได้รับบูรณปฏิสังขรณ์อาคารโบราณสถานเดิม เพื่อประโยชน์ใช้สอยตามลำดับ พัฒนาการขององค์ประกอบสิ่งแวดล้อมเมืองต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งฝั่งกรุงธนบุรีและฝั่งพระนคร ล้วนมีความสำคัญในตัวเองและสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องต่อกันซึ่งจะเห็นถึงภาพรวมของเมืองและความสัมพันธ์ของทุกองค์ประกอบอย่างต่อเนื่อง

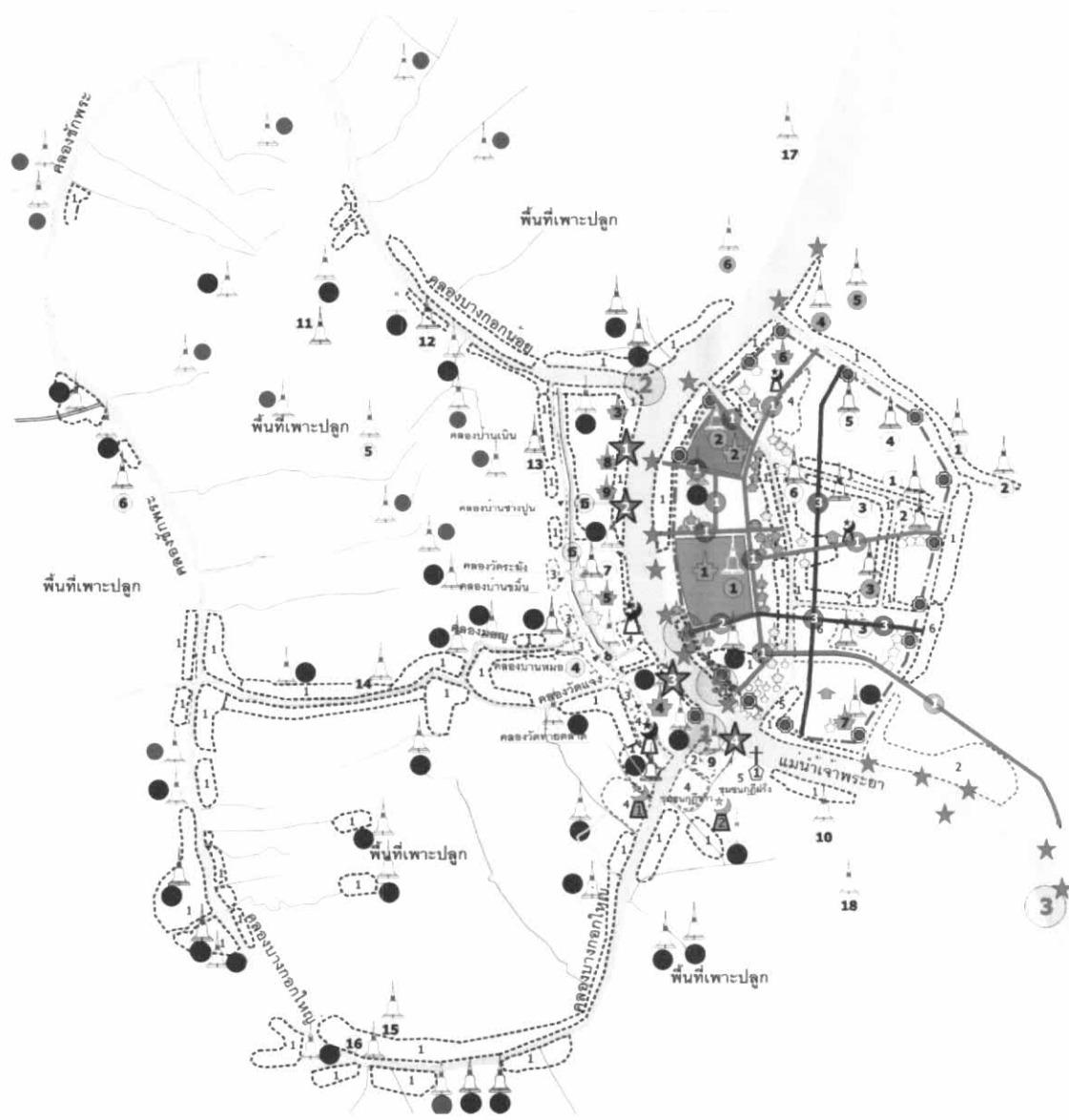
สภาพทางกายภาพของกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากรัชกาลที่ 1-3 นี้ มีพัฒนาการขององค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมืองที่เป็นผลจากปัจจัยต่างๆ ทั้งปัจจัยด้านภูมิศาสตร์ บทบาท การตั้งถิ่นฐานชุมชน โดยจำแนกองค์ประกอบสิ่งแวดล้อมเมืองได้ดังนี้ (ตารางที่ 4.6, 4.7 และดูแผนที่ 4.10 และ 4.11 ประกอบ)

ตารางที่ 4.6 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
1)สภาพทางธรรมชาติ	<p>-คลองคูเมือง ฝั่งธนบุรี</p> <p>คลองบ้านเนิน คลองบ้านช่างปูน คลองบ้านขมิ้น คลองบ้านหม้อ คลองวัดท้ายตลาด</p> <p>-คลองที่มีอยู่เดิมและแม่น้ำเจ้าพระยา</p> <p>-คลองคูเมืองฝั่งพระนคร</p> <p>คลองตลาด คลองโรงไหม คลองหลอด</p> <p>วัดราชนัดดาและคลองหลอดวัดราชบพิธ</p> <p>-คลองรอบกรุง คลองบางลำภู คลองโง่งอ</p>	<p>-ไหลเชื่อมคลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่ขนานแม่น้ำเจ้าพระยาในแนวเหนือใต้</p> <p>-เริ่มตั้งแต่บ่อมิไชยเย็นทร์ ไปตามแนวคลองตลาด คลองหลอดจนถึงคลองโรงไหมวังหน้า</p> <p>-ไหลโอบล้อมพื้นที่เมืองอีกชั้นหนึ่ง</p>
2)ชุมชน	<p>ชุมชนริมน้ำและชุมชนเกษตร</p> <p>ชุมชนอุตสาหกรรมในครัวเรือน ได้แก่ บ้านขมิ้น บ้านปูน บ้านเนิน บ้านนุ บ้านช่างหล่อ</p> <p>กลุ่มเสนาบดี ขุนนาง และข้าราชการบริวาร</p> <p>กลุ่มกวีวังหลัง</p> <p>-ชุมชนชาวจีน</p> <p>-ชุมชนชาวมอญ</p> <p>-ชาวตะวันตก</p> <p>-ชุมชนชาวมุสลิม</p> <p>-ตลาดน้ำ เช่น ตลาดน้ำคลองบางหลวง ตลาดน้ำคลองบางกอกน้อย ตลาดน้ำท่าเตียน ตลาดน้ำวัดทอง ตลาดน้ำปากคลองตลาด</p>	<p>-ตั้งบ้านเรือน เรือนแพ และจอดเรือประทุนอยู่ตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่งและตามริมคลองที่แยกเข้าไปจากแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร ส่วนชุมชนพื้นเมืองจะอาศัยอยู่ในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงกับวัด</p> <p>-ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่ ตรงบริเวณกุฎีจีน ใกล้กับวัดกัลยาณมิตร</p> <p>-บริเวณวังหลัง</p> <p>-ตั้งถิ่นฐานบริเวณคลองมอญอยู่ในกำแพงพระนคร ระหว่างคลองวัดระฆังกับคลองวัดอรุณและอยู่ตามแนวคลองวัดท้ายตลาด</p> <p>-ตั้งอยู่บริเวณคลองมอญระหว่างคลองวัดระฆังฯและคลองวัดอรุณฯและริมคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-แม่น้ำเจ้าพระยาใกล้โบสถ์วัดช่างตากูส กุฎีจีน ใกล้กับวัดกัลยาณมิตร</p> <p>-ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่</p> <p>-ริมแม่น้ำเจ้าพระยา</p>
3)สิ่งปลูกสร้างอาคาร สถานที่	<p>1.รัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352)</p> <p>-พระราชวัง วังและศาสนสถาน</p> <p>พระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช</p> <p>พระราชวังบวรสถานพิมุข หรือ วังหลัง</p> <p>พระนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช</p> <p>วังสวนมังคุดพระนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระที่นั่งองค์ใหญ่เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี</p> <p>วังบ้านปูน ของพระองค์เจ้าขุนเณร</p>	<p>เฉพาะฝั่งธนบุรี</p> <p>-ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ตรงบริเวณหัวคู้ของแม่น้ำและคลองมาบรรจบกัน</p> <p>-ที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาปากคลองบางกอกน้อย</p> <p>-ตั้งอยู่ปากคลองมอญเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร(ร.2)</p> <p>-ตั้งอยู่ตำบลสวนมังคุด ระหว่างวัดบางหัวใหญ่กับวังหลัง ฝั่งธนบุรี</p> <p>-ตั้งอยู่ตำบลบ้านปูน ระหว่างวัดบางหัวใหญ่กับวังสวนมังคุด</p>

ตารางที่ 4.7 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ต่อ)

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	ตำแหน่งที่ตั้ง
	<p>มัสยิดบางหลวง มัสยิดกุฎีเจริญพาศน์ วัดชรัอิน (วัดดาวดึงษาราม)</p> <p>2.รัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2352-2367) วังริมพระนิเวศน์เดิมวังที่ 1, 2 และ 3 วัดกลาง (วัดนาคกลาง) วัดรวกสุทธาราม (วัดบางขุนศรี) วัดแก้ว</p> <p>3.รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) วัดกัลยาณมิตรวรมหาวิหาร(เขตนบุรี) วัดประยูรวงศาวาสวิหาร (วัดหัวเหล็ก) วัดอนงคารามวรวิหาร (วัดน้อยข้ามถม) วัดคฤหบดี วัดเครือวัลย์ วัดประดู่พิมพลี วัดประตูในทรงธรรม วัดวิเศษการ วัดโพธิ์เรียง วัดเพลงวิปัสสนา วัดใหม่ย้ายบ้าน วัดฉิมทายกาवास - สถานที่ราชการ (ร.1-3)</p>	<p>-ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ -ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ -ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เขตบางพลัด</p> <p>-ตั้งอยู่ริมคลองมอญและคลองคูเมือง -ตั้งอยู่ริมคลองมอญ -ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ ลึกเข้าไปในพื้นที่ -ตั้งอยู่ริมคลองซีกพระ</p> <p>-ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองบางกอกใหญ่ -อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เขตธนบุรี -อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เขตธนบุรี -อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี เขตบางพลัด -อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองมอญ -อยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ -อยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ คลองตลิ่งชัน -อยู่ริมคลองบ้านเนิน (คูเมือง) -อยู่ริมคลองมอญ ฝั่งเขตบางกอกน้อย -อยู่ริมคลองบางขุนนท์ -อยู่ริมคลองบางกอกน้อย ซ้ำงวัดสุวรรณาราม</p> <p>-อยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระราชวังและวัง ของพระบรมวงศานุวงศ์ตามที่ได้รับมอบหมาย อยู่ภายในเขตคลองคูเมืองเดิมใกล้ พระบรมมหาราชวัง</p>
4)โครงข่ายคมนาคม	<p>-แม่น้ำเจ้าพระยา คลองมอญ คลองวัดระฆังฯ คลองวัดแจ้ง คลองบางกอกน้อย คลองซีกพระ คลองบางกอกใหญ่ คลองคูเมือง (คลองรอบกรุง) คลองหลอดวัดราชันต์ดา คลองหลอดวัดราชบพิธ คลองมหานาค -ถนนทางเดินระแวกบ้านตอกทางเดินเข้าสู่วัด -ถนนหนทางเลียบกำแพงเมือง ถนนอรุณอมรินทร์ -ถนนหนทางภายในกำแพงเมืองพระนคร</p>	<p>-เป็นเส้นทางน้ำไหลผ่ากลางพื้นที่ -กระจายอยู่ทั่วพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก</p> <p>-อยู่ฝั่งพระนคร</p> <p>-เชื่อมระแวกบ้าน วัดและพื้นที่เกษตรกรรม</p> <p>-เลียบกำแพงเมือง คูเมือง</p> <p>-อยู่ฝั่งพระนคร</p>
5)พื้นที่โล่งว่างหรือสวนสาธารณะ	<p>-พื้นที่เกษตรกรรม สวนผลไม้ นาข้าว ไร่ ป่าไม้ -พื้นที่ว่างริมคลอง และแม่น้ำ -ลานวัด สวนสาธารณะ ลานระแวกบ้าน</p>	<p>-ถัดจากบริเวณชุมชน รอบนอกกำแพงเมือง</p>

สัญลักษณ์		
① ตลาดน้ำคลองบางหลวง	① ถนนสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 1	★ ท้าวหงษ์
② ตลาดน้ำคลองบางกอกน้อย	② ถนนสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 2	★ ท้าวศรีขันธ์
③ ตลาดน้ำวัดทอง	③ ถนนสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 3	★ ท้าวพระยาขจรดิษฐ์
④ ตลาดน้ำท่าเตียน	④ ถนนสร้างขึ้นในสมัยธนบุรี	★ ท้าวปกครองบางหลวง
⑤ ตลาดปากคลองตลาด		

แผนที่ 4.11 แสดงกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ สรุปลงค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง
ยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ (2)

4.3.2 กรุงธนบุรีช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง (รัชกาลที่ 4-6) ก. บทบาทของกรุงธนบุรี

1. บทบาททางด้านเศรษฐกิจและสังคม ในยุคการเปลี่ยนแปลงบ้านเมือง มีการปรับตัวตามกระแสวัฒนธรรมใหม่จากชาติตะวันตก บทบาทของชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขาย เผยแพร่คริสต์ศาสนามีความสำคัญมากขึ้น ตั้งแต่ช่วงปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

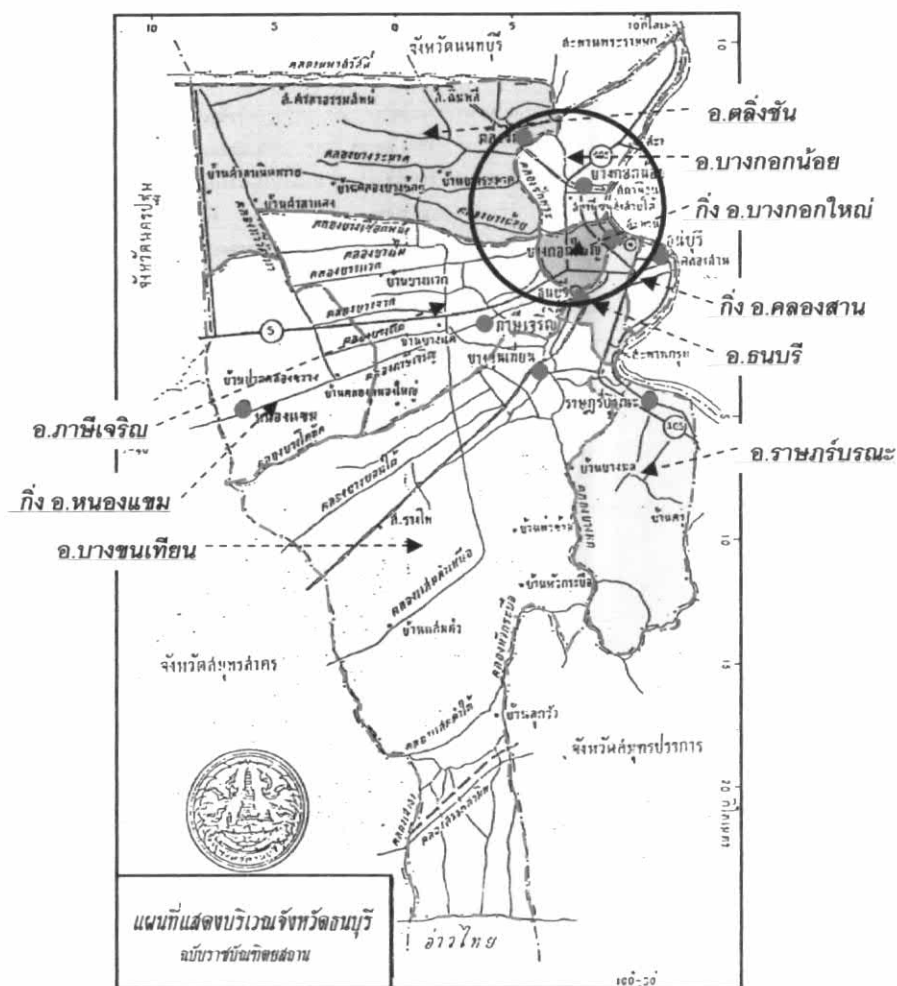
เจ้าอยู่หัว จนเข้าสู่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดนโยบายทางการค้า สัญญาทางไมตรีและทางการค้ากับฝรั่งมังค่าหลายชาติ จากนโยบายทางต่างประเทศในรัชกาลนี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ ตลอดจนวิถีชีวิตของชนชาติไทยครั้งสำคัญและเป็นการนำประเทศเข้าสู่วิถีแห่งการเป็นเมือง (Urbanization) ทั้งทางกายภาพและสังคมในช่วงเวลาต่อมา ปัจจัยหลักที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ คือ การแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก การนำประเทศเข้าสู่บทบาทของเมืองที่มีระบบการค้าขายเสรี มีการติดต่อค้าขายตามความต้องการของตลาดโลก ก่อให้เกิดรูปแบบการค้าขายที่มีสัญญาที่แน่นอน เพื่อพิทักษ์สิทธิและผลประโยชน์ของตน

บ้านเมืองในระยะนี้ (รัชกาลที่ 4-6) จึงเข้าสู่ยุคการพัฒนาตัวเองมีความเจริญในด้านต่างๆ เพื่อรองรับสภาพและความเปลี่ยนแปลงที่รับอิทธิพลจากชาวตะวันตก เกิดความนิยมในรูปแบบสถาปัตยกรรมและการก่อสร้างแบบยุโรป ได้ปรากฏโดยทั่วไปในการก่อสร้างอาคาร ทั้งในสำนักงาน วัด อาคารร้านค้าและบ้านเรือน

2. บทบาททางการปกครองฐานะจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น รูปแบบยังยึดถือตามสมัยกรุงศรีอยุธยาในรูปของจตุสดมภ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูปจัดการบริหารราชการแผ่นดินให้ทันสมัยกับความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง โดยสถาปนาการปกครองส่วนกลางในรูปแบบของกระทรวง ในปี พ.ศ.2435 โดยมีกระทรวงนครบาลทำหน้าที่ปกครองราชธานี ทำให้พื้นที่ของพระนคร ประกอบด้วยเมืองพระนครและเมืองธนบุรี มี โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 8 อำเภอ ได้แก่ อำเภอสำเพ็ง อำเภอบางรัก อำเภอปทุมวัน อำเภอดุสิต อำเภอบางกอกน้อย อำเภอบางกอกใหญ่ อำเภอบางลำพูล่าง ต่อมายุบเหลือ 7 อำเภอ โดยยกอำเภอปทุมวันไปรวมกับอำเภอดุสิต ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ให้ประกาศยกเลิกอำเภอชั้นในทั้ง 7 อำเภอออกและตั้งขึ้นใหม่อีก 25 อำเภอ วันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ.2458 ซึ่งอยู่ฝั่งธนบุรี 6 อำเภอ คือ อำเภอบางพลัด อำเภออมรินทร์ อำเภอหงษาราม อำเภอราชคฤห์ อำเภอบุปผารามและอำเภอบุคคโล ต่อมาเพียงแค่ว่า 7 วัน ได้ประกาศยกเลิกมณฑลกรุงเทพมหานคร โดยแบ่งเขตออกเป็น 2 จังหวัด คือ จังหวัดพระนคร และจังหวัดธนบุรี

กรุงธนบุรีในฐานะเป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย ในรัชกาลที่ 6 เมื่อวันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ.2458 ประกอบด้วย 11 อำเภอและมีการเปลี่ยนแปลงตามความเหมาะสมเรื่อยมาจนเหลือเพียง 6 อำเภอ คือ อำเภอธนบุรี อำเภอดลิ่งชัน บางกอกน้อย อำเภอบางขุนเทียนอำเภอภาษีเจริญ อำเภอราษฎร์บูรณะ 3 กิ่งอำเภอ คือ คลองสาน บางกอกใหญ่และหนองแขม¹⁹

¹⁹ ทวีเดช ทองอ่อน, "การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชา การวางแผนที่ดินและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 97-100

แผนที่ 4.12 แสดงการแบ่งเขตอำเภอของจังหวัดฉะเชิงเทรา ในสมัยรัชกาลที่ 6

ข. ลักษณะการตั้งถิ่นฐานชุมชน

การเปลี่ยนแปลงจากชุมชนริมน้ำเริ่มขึ้นนับ²⁰ พัฒนาบ้านเมืองให้ทัดเทียมชาติ ตะวันตกเป็นสำคัญ มีการตัดถนนสายใหม่ สะพานและตึกแถวเกิดขึ้นมากมาย แต่การพัฒนาต่างๆ ยังคงมุ่งพัฒนาทางด้านกรุงรัตนโกสินทร์อยู่เช่นเดิม ทั้งทิศเหนือ ตะวันออกและทางทิศใต้ ส่วนฝั่งกรุงธนบุรีมีการขยายตัวอยู่เพียงบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้ (เขตธนบุรีและเขตคลองสาน ในปัจจุบัน) โดยมีแหล่งการค้ามีตลาดที่เติบโตจากบริเวณชุมชนเก่าสมัยกรุงธนบุรี นอกจากนี้ ยังคงสภาพเป็นที่สวนและที่นาแบบชุมชนเกษตรกรรมดั้งเดิมอยู่ทั้งสิ้น

การตั้งถิ่นฐานชุมชนบริเวณพื้นที่ฝั่งธนบุรีนั้น มีปัจจัยในการพัฒนาและขยายตัวของชุมชนที่อยู่อาศัย มีสาเหตุอยู่ 2 ประการ คือ การสร้างวังเพิ่มขึ้น บรรดาข้าราชการบริพาร เสนาข้ารับใช้ต่างๆ ก็มาสร้างบ้านเรือนใกล้ๆ วังที่สร้างขึ้นใหม่ เพื่อสะดวกในการเข้าเฝ้ารับใช้สนองพระบรมราชโองการ และอีกปัจจัยหนึ่ง คือ การขุดคูคลองและการตัดถนนเพิ่มขึ้น ทำให้การคมนาคม

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-102

ติดต่อกัน สัญญาทำได้สะดวกยิ่งขึ้น ราษฎรต่างๆ ทั้งผู้ที่อาศัยอยู่เดิมและผู้ที่อยู่อาศัยใหม่มักจะขยายขยายสร้างบ้านเรือนบริเวณคูคลอง ถนนหนทางสายใหม่เป็นส่วนใหญ่²¹ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ได้กล่าวถึงตำแหน่งที่ตั้งบ้านเรือนในบริเวณริมแม่น้ำลำคลองในฝั่งธนบุรีนั้น ราษฎรทั่วไปยังนิยมใช้แม่น้ำ ลำคลองเป็นทางสัญจรอยู่เช่นเดิม คลองและสะพานข้ามคลองในพื้นที่ทั้งฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีจึงมีอยู่มากมาย ความนิยมปลูกบ้านเรือนและจอดแพอยู่ตามริมแม่น้ำและริมคลองยังมีอยู่มาก

จากการตัดถนนจำนวนหลายสายในเขตพระนครในยุคนี้ (รัชกาลที่ 4-5) ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของรูปแบบวิถีการดำเนินชีวิตของชาวกรุง เกิดการใช้ถนนมากกว่าคลองประกอบกับการมีเรือกำปั่นขนาดใหญ่เข้ามาค้าขายถึงเขตพระนครเป็นจำนวนมาก คลื่น อันเกิดจากเรือกำปั่นจากเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ ทำให้เรือ ร้านแพค้าขายริมน้ำโยกคลอน ทำให้ผู้ที่อยู่อาศัยอยู่บนแพไม่มีความสุข ชาวของเสียหายแตกหักอยู่เสมอ จนทำให้ชาวแพต้องหันไปตั้งร้านค้าริมถนนกันเสียมากกว่าการใช้เรือเป็นพาหนะของชาวกรุงก็ลดน้อยลงกว่าเดิม เพราะมีการสร้างถนนหนทางสำหรับการสัญจรทางบก ซึ่งสะดวกสบายกว่าทางน้ำ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตครั้งสำคัญของชาวเมืองน้ำ (ชัย เรื่องศิลป์, 2526)

ในสมัยสมเด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 สร้างสะพานที่ฝั่งธนบุรี คือ สะพานเจริญพาสณ์ 33 เชื่อมพื้นที่กรุงธนบุรีฝั่งเหนือและฝั่งใต้เข้าด้วยกันที่ถนนนิคมภาพ ทำให้ทิศทางการขยายตัวของเมืองและระบบโครงข่ายคมนาคมมีทิศทางการขยายตัวลงทางใต้ เป็นที่ตั้งของโรงสี โกดังสินค้าอยู่เป็นจำนวนมาก ประกอบกับการรองรับการเชื่อมต่อพื้นที่กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ โดยสะพานพระพุทธยอดฟ้าในรัชกาลต่อมา

ค. สรุปองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชในปี พ.ศ. 2394 ทรงได้ขยายเมืองให้กว้างกว่าเดิม โดยการขุดคูพระนคร คือ คลองผดุงกรุงเกษม เพื่อรองรับประชากรที่เพิ่มขึ้นอีกหลายเท่าตัว และเพิ่มเส้นทางสัญจรเป็นสำคัญ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาไม่มีการขยายเมืองหรือป้องกันภัยจากข้าศึกด้วยการขุดคูเมืองสร้างป้อมปราการ กำแพงเมืองอีกต่อไป เนื่องในเวลานั้นเริ่มย่างเข้าสู่ความเจริญด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เมืองขยายกว้างไกลออกไป โดยการขุดคลอง การตัดถนนและขยายถนนที่มีอยู่เดิมทั้งภายใน ภายนอกพระนคร เป็นส่วนใหญ่

²¹ แม่น้ำน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534, หน้า 194-199

สำหรับการขยายตัวและพัฒนาเมืองฝั่งธนบุรี โดยพัฒนาองค์ประกอบสิ่งแวดล้อมเมืองในด้านต่างๆ ในช่วงรัชกาลที่ 4-6 สรุปได้ดังนี้ (ตารางที่ 4.8, 4.9 และดูแผนที่ 4.13 ประกอบ) ตารางที่ 4.8 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
1)สภาพทาง ธรรมชาติ	-คลองคูเมือง ฝั่งธนบุรี -คลองต่างๆ -แม่น้ำเจ้าพระยา	-มีมาแต่เดิม
2)ชุมชน	-ชุมชน ฝั่งธนบุรี ชุมชนชาวไทย ชาวตะวันตก ชาวจีน ชาวมุสลิม	-ตั้งถิ่นฐาน บ้านเรือน อยู่ตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่งและตามริมคลองที่แยกเข้าไปจากแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งฝั่งธนบุรี มาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษและตกทอดรุ่นลูกหลาน บริเวณที่มีการขยายตัวมาก คือ บริเวณตั้งแต่วัดกัลยามิตรลงไปจนถึงวัดประยูรวงศาวาส วัดพิชัยญาติการามและวัดองค์การาม ยังคงเป็นที่อยู่ของตระกูลขุนนางและญาติพี่น้อง และเป็นบ้านเรือนของบรรดาขุนนางและข้าราชการในรัชกาลก่อน -บริเวณตลาดพลู เป็นบ้านของเจ้านายชั้นผู้ใหญ่และเป็นศูนย์กลางของแหล่งค้าขายมีข้าวของ เครื่องใช้มากมายและยังเป็นย่านบันเทิงของคนแถบนั้น คือ มีโรงบ่อนใหญ่ สำหรับเล่นถั่ว เล่นไป และเป็นที่ย้ายพลูที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ก็ว่าได้ -บริเวณกุฎีจีน (มีมาแต่เดิม) บริเวณหน้าวัดประยูรวงศาวาส (พ่อค้า ช่วง ร.3-4) ใกล้บ้านพักของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ -เรือนแพบริเวณ 2 ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเรือนแฝดชั้นเดียว ฝาขัดแตะ มีหลังคามุงจากเป็นที่ทำการค้าของชาวจีน ปรากฏให้เห็นถึงปลายรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการพัฒนาการคมนาคมทางบกมากขึ้น -บริเวณตลาดพลู คลองบางกอกใหญ่ ซึ่งเป็นชุมชนชาวจีนชุมชนเดียวที่ทำการเกษตร (ปลูกพลู) -ปากคลองบางกอกใหญ่ คือ มัสยิดต้นสน ปากคลองบางกอกน้อย(นิกายสุนี่ชาวเปอร์เซีย)บริเวณสถานีรถไฟ ต่อมาย้ายอยู่ฝั่งตรงข้ามเนื่องจากจะสร้างสถานีรถไฟ (ร.5) ผลิตที่นอนขาย
3)สิ่งปลูกสร้าง อาคาร สถานที่	1. รัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) -พระราชวังและวัง วังนันทอุทยาน -ศาสนสถาน วัดละครท่า วัดนายโรง	เฉพาะฝั่งธนบุรี -ตั้งอยู่ริมคลองมอญฝั่งเหนือ (สวนอนันต์) ไว้เป็นที่เสด็จประพาสและที่อยู่พระโอรสแลพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2400) -ตั้งอยู่ริมถนนอิสราภาพ -ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อย ตรงข้ามวัดกวางนภิรตาราม

ตารางที่ 4.9 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง (ต่อ)

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
	<p>-สถานที่ราชการ โรงถ่านหลวง อุ้เรือหลวงและโรงหล่อหลวง สังกัด กรมทหารเรือ 2.รัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2411-2453) -พระราชวังและวัง วังพระองค์เจ้าชายสุทัศน์นิกาย วังกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ -ศาสนสถาน วัดภาวนาภิรตาราม -สถานที่ราชการ กรมทหารเรือ(กระทรวงทหารเรือ) ที่ทำการทหารเรือ โรงเรียนนายเรือ โรงอุ้หลวง โรงเรียนสตรีแอสเรียต เข็ม เฮาส์ หรือ โรงเรียนกุลสตรีหลังวัง โรงเรียนรัฐบาลสอนภาษาอังกฤษ โรงพยาบาลศิริราชหรือโรงพยาบาลวัง หลัง 3. รัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) สถานีรถไฟบางกอกน้อย</p>	<p>-ตั้งอยู่บริเวณภูมิเจ้าเซ็น ใกล้ปากคลองวัดแจ้ง -ถัดขึ้นไปทางเหนือบริเวณใต้วัดระฆังโฆสิตาราม -ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ -ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ เขตธนบุรี -ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อย -พระราชทานพระราชานุญาตเดิม -พระราชทานพระราชวังนันทอุทยาน -พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี - ปัจจุบันคืออุ้หมายเลข 1 อุ้นอก -ปัจจุบันได้เปลี่ยนเป็นที่พักนักเรียนพยาบาลมีอาณา เขตติดกับโรงพยาบาลศิริราช -ภายในพระราชวังนันทอุทยาน -ริมแม่น้ำเจ้าพระยา -บริเวณปากคลองบางกอกน้อย</p>
4)โครงข่ายคมนาคม	<p>-แม่น้ำเจ้าพระยา -คลองต่างๆ (รายชื่อได้กล่าวไว้ในยุคก่อนหน้า) -ถนนอรุณอมรินทร์ -ถนนอิสราภาพ -ถนนทางเดินระแวกบ้านตอกทางเดินเข้า สุวัด -ถนนชอย -เส้นทางรถไฟ -สะพานเจริญพาศน์ 33</p>	<p>-เป็นเส้นทางน้ำเชื่อมฝั่งพระนครและฝั่งกรุงธนบุรี เป็นเส้นทางการค้าระหว่างประเทศ โดยสำภาเรือ -กระจายอยู่ทั่วพื้นที่กรุงธนบุรี ยังคงเป็นเส้นทางสัญจร หลักภายในพื้นที่จนถึงในรัชกาลที่ 5 -ตัดหลังกระทรวงทหารเรือตลอดตามแนวคูแนวคูเมือง เดิมจนถึงหลังโรงพยาบาลศิริราช -วังขนานกับคูเมืองเดิมอีกเส้นหนึ่ง -เชื่อมระแวกบ้าน วัดและพื้นที่เกษตรกรรม -เชื่อมถนนอรุณอมรินทร์กับถนนอิสราภาพ -บริเวณใกล้คลองบางกอกน้อย ผ่านชุมชนบางขุนศรี บางขุนนนท์ -เป็นสะพานคอนกรีตข้ามคลองบางกอกใหญ่ที่ถนน อิสราภาพ</p>
5)พื้นที่โล่งว่างหรือ สวนสาธารณะ	<p>-พื้นที่เกษตรกรรม สวนผลไม้ นาข้าว ไร่ -ลานวัด สวนสาธารณะ ลานระแวกบ้าน</p>	<p>-ถัดจากบริเวณชุมชน รอบนอกกำแพงเมือง</p>

สัญลักษณ์		
	วัดเดิม	วัดใหม่
	วัดสร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง	วัดสร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น
	โบสถ์คริสต์เดิม	โบสถ์คริสต์ใหม่
	วัดสร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น	วัดสร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง
	วัดละครุท่า (สร้างใน ร.4)	วัดนายโรง (สร้างใน ร.4)
	วัดลานาภิธาธาราม (สร้างใน ร.5)	วัดพันทูลหยาบ (สร้างใน ร.4)
	วัดพระองค์เจ้าชายสุทัศน์นิภาธร (สร้างใน ร.5)	วัดกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (สร้างใน ร.5)
	วัดถ่านหลวง (สร้างใน ร.4)	วัดเรือหลวง (สร้างใน ร.4)
	วัดหล่อหลวง (สร้างใน ร.4)	วัดเรียนนายเรือ (สร้างใน ร.5)
	วัดพระทรงทหารเรือ	วัดพระยาบาลศิริราช
	วัดเรียนกุลสตรีหลิ่งวัง	ท่าทหารทหารเรือ
	วัดเรียนกองตะเวร	สถานีรถไฟบางกอกน้อย(สร้างใน ร.6)
	ป้อมปราการ	เส้นแนวถนนฝั่งพระนคร
	เส้นแนวถนนอุตุเอกราช	เส้นแนวถนนอิสรภาพ
	สะพานเจริญพาสัน 33	เส้นแนวรางรถไฟ
	แนวเส้นทางน้ำ	

แผนที่ 4.13 แสดงกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ สุรูปองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง
ยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์

4.3.3 กรุงธนบุรีช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ปัจจุบัน (รัชกาลที่ 7-9)

ก. บทบาทของกรุงธนบุรี

ในปี พ.ศ.2475 ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2468-2477) ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงแนวคิดและบทบาทของเมือง ดังนี้

1. บทบาททางการปกครอง หลังจากกรุงเทพมหานคร แบ่งออกเป็น 2 จังหวัด คือ จังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี โดยยึดถือแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นอาณาเขต แต่เมืองทั้งสองยังมีความสัมพันธ์และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นแหล่งงาน ย่านสถานที่ราชการ โรงเรียน ตลอดจนวิถีการดำเนินชีวิตที่คล้ายคลึงกัน จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2514 ในรัชกาลปัจจุบัน คณะปฏิวัติ ซึ่งมี จอมพลถนอม กิตติขจร เป็นหัวหน้า ได้ประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 24 ให้รวมจังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรีเข้าเป็นจังหวัดเดียวกันอีกครั้ง เรียกว่า นครหลวงกรุงเทพมหานคร ด้วยเหตุที่ทั้งสองจังหวัดมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดในทางด้านประวัติศาสตร์และการปกครอง การประกอบอาชีพของประชาชนและเพื่อสะดวกในการบริหารราชการ หลังจากนั้นเพียง 1 ปี ก็มีประกาศคณะปฏิวัติให้เรียกนครหลวงกรุงเทพมหานครเป็น "กรุงเทพมหานคร"

2. บทบาททางเศรษฐกิจและสังคม จากการปรับตัวให้เข้ากับสภาวะการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์เศรษฐกิจโลกที่มีสภาพวิกฤติ เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกในช่วง พ.ศ. 2473 -2474 ประกอบในช่วงปี พ.ศ. 2482-2488 ได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดสภาวะเข้ายาก หนักมากแแพง ในปี พ.ศ.2504 ประเทศไทยเริ่มมีการนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 1 มาใช้ในการพัฒนาประเทศ มุ่งเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรมกรุงเทพมหานครถูกสนับสนุนให้เป็นศูนย์กลางของประเทศในทุกๆด้าน ไม่ว่าจะเป็น การผลิต การค้าและการบริการ การส่งออกและนำเข้าธุรกิจทุกประเภท รวมทั้งศูนย์กลางด้านบริหาร การเมือง การปกครอง ศูนย์กลางการขนส่งและคมนาคมทุกชนิด ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ กรุงเทพมหานครและฝั่งธนบุรี มีการพัฒนารุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว เกิดการกระจุกตัวของความเจริญทุกประเภท ทำให้ประชาชนจากทั่วสารทิศในประเทศ ต่างมุ่งเข้าสู่แหล่งงาน แหล่งความรู้ ทำให้เมืองกรุงเทพมหานครกลายเป็น เมืองโตเดี่ยว (Primate City) ที่มากด้วยปัญหานานับประการ

ข. ลักษณะทางกายภาพและการตั้งถิ่นฐานชุมชน

1) การพัฒนาเมืองและระบบโครงข่ายคมนาคม

การพัฒนาและการขยายตัวของเมืองในพื้นที่ฝั่งธนบุรี เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจน หลังจากสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเชื่อมฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรีเข้าด้วยกันทางตอนใต้ นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของกรุง

ธนบุรีก้าวไปสู่วิถีแห่งการเป็นเมือง ทำให้มีการพัฒนาพื้นที่ตอนใต้ฝั่งธนบุรี โดยการตัดถนนใหม่ และขยายถนนสายเดิมเพื่อรองรับการขยายตัวจากฝั่งพระนคร ได้แก่ ถนนประชาธิปไตย ถนนสมเด็จพระเจ้าอยุธยา ถนนเจ้าธนบุรี(ถนนอิสรภาพ) ถนนลาดหญ้า

ในปี พ.ศ.2492 ในรัชกาลปัจจุบัน มีการสร้างถนนจรดวิถีถ่อง จากแยกท่าพระ ไปจนถึงสะพานพระราม 6 เพื่อขยายพื้นที่ทางตอนเหนือให้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจากแนวถนนที่วางไว้ในรัชกาลที่ 7 แต่สภาพถนนที่ตัดขึ้นใหม่นี้ยังไม่ค่อยดีนักพื้นที่ทั้ง 2 ฟากถนนยังคงเป็นพื้นที่สวนผลไม้มีการตัดถนนขอยเข้าสู่พื้นที่ชุมชนที่หนาแน่นและมีที่วัดสำคัญและต่อมามีการตั้งถิ่นฐานรูปแบบตามแนวถนนที่ตัดใหม่เพิ่มขึ้น

นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา มีการพัฒนาประเทศอย่างมีแบบแผน โดยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 1 เกิดขึ้นทิศทางการพัฒนาเปลี่ยนจากภาคเกษตรกรรมเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรม มีการเพิ่มจำนวนประชากรที่อพยพเข้ามาแหล่งงาน ทำให้เมืองขยายตัวอย่างรวดเร็ว พื้นที่ฝั่งธนบุรีเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากพื้นที่เกษตรกรรมเป็นที่อยู่อาศัยที่หนาแน่นขึ้นตามแนวถนนที่ตัดใหม่ การพัฒนารูปแบบกิจกรรมที่เกี่ยวข้องจนพื้นที่ฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องจนกลายเป็นพื้นที่เดียวกัน การคมนาคมติดต่อระหว่างกันระหว่างสองฝั่งก็ไม่มีอุปสรรคเหมือนเช่นเดิม

จากการเปิดใช้สะพานกรุงธน ที่เขตบางพลัดในปี พ.ศ. 2501 และในปี พ.ศ.2504 ได้ย้ายสถานีขนส่งสายใต้จากบริเวณปากคลองตลาดมายังบริเวณสามแยกไฟฉาย ทำให้บริเวณนี้เป็นย่านชุมชนที่สำคัญเป็นศูนย์กลางคมนาคมและพาณิชยกรรม มีการปรับปรุงถนนจรดวิถีถ่องให้มีสภาพที่ดีขึ้น ทำให้การตั้งถิ่นฐาน 2 ฝั่งถนนสายนี้มีความหนาแน่นขึ้นด้วยรูปแบบของตึกแถว เพื่อประโยชน์ทางการค้าขาย ส่วนการตัดถนนจรดวิถีถ่อง ทำให้วิถีชีวิตของชาวธนบุรีมีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก เนื่องจากการสร้างถนนไม่ได้คำนึงถึงแนวคลองที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก คลองหลายสายเรือไม่สามารถผ่านเข้าไปได้ดังเช่นแต่ก่อน และการสร้างสะพานที่ไม่คำนึงถึงระดับความสูงที่เรือจะสามารถผ่านได้ เว้นแต่คลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ คลองชักพระ และคลองมอญเท่านั้น ส่วนคูน้ำสายย่อยๆ ก็ถูกบดบังและลึกลงด้วยชุมชนแออัด คูคลองทุกสายกลายเป็นท่อระบายน้ำและรองรับของเสียจากเมือง รวมทั้งคูคลองตื้นเขิน ขยะมูลฝอย และคุณภาพของน้ำที่เลวลงจนไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ ทำให้การคมนาคมทางน้ำเริ่มลดบทบาทและความสำคัญลง เอกลักษณะและคุณค่าของเมืองที่มีวิถีชีวิตอยู่กับน้ำจึงเริ่มสูญหายไป

ปี พ.ศ.2516 มีการเปิดใช้สะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า และมีการสร้างสะพานอรุณอมรินทร์ข้ามคลองบางกอกน้อยและถนนพระปิ่นเกล้าเชื่อมกับถนนจรดวิถีถ่องและสะพานพระปิ่นเกล้า ซึ่งนับเป็นการเปิดพื้นที่ทางตอนเหนือของกรุงธนบุรีให้มีการขยายตัวของชุมชนมากขึ้น

ปี พ.ศ.2528 มีการตัดถนนราชวิถีนครชั้นศรีหรือถนนสิรินทรและถนนปิ่นเกล้า-นครชัยศรีหรือถนนบรมราชชนนีบรรจบกันที่ตลิ่งชันและมุ่งสู่กิ่งอำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นการเปิดพื้นที่เมืองออกไปทางด้านตะวันตกมากขึ้นเรื่อยๆ ปี พ.ศ.2531 ได้ย้ายสถานีขนส่งสายใต้ไปอยู่บริเวณจุดตัดของถนนบรมราชชนนีและถนนสิรินทร ทำให้พื้นที่ใกล้เคียงเป็นที่ดินราคาแพงและเป็นทำเลที่เหมาะสมกับการลงทุน บริเวณ 2 ข้างถนนมีอาคารถนนมีอาคารพาณิชย์ โรงแรมที่ทันสมัยและห้างสรรพสินค้าที่มีขนาดใหญ่ ส่วนบริเวณที่ลึกเข้าไปมีโครงการบ้านจัดสรรชั้นดี ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่ดีมีการความสะดวกในด้านการคมนาคมและใกล้กับพื้นที่ชั้นในของกรุงเทพมหานครที่เป็นแหล่งงานที่สำคัญ

2) ลักษณะบ้านเรือนและชุมชน

สภาพแวดล้อมดั้งเดิมของชาวกรุงธนบุรีที่มีลักษณะชุมชนและวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับน้ำมาตั้งแต่เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณแถบนี้ จำต้องแปรเปลี่ยนไป คุณคลองจำนวนมากหมดความสำคัญหลังจากฝั่งธนบุรีเริ่มมีถนนเข้ามา การตัดถนนสายหลักในฝั่งกรุงธนบุรี โดยเฉพาะถนนจรุญสนิทวงศ์ที่ตัดผ่านพื้นที่ในแนวเหนือใต้ คุณคลองหลายสายถูกปิดกั้น สัตว์จรไม่ได้เหมือนดังก่อน คุณคลองเริ่มตื้นเขิน ขยะมูลฝอย คุณภาพของน้ำที่เลวร้ายจนไม่สามารถใช้ประโยชน์อะไรได้และไม่ต่างไปจากท่อระบายน้ำสาธารณะขนาดใหญ่ของเมือง ชุมชนริมน้ำที่อยู่ลึกเข้าไปในสวนไม่สามารถเดินทางได้สะดวกดังเช่นก่อน ต่อมาจึงตัดถนนซอยเชื่อมต่อกับชุมชนของตัวเอง ออกสู่ถนนใหญ่เป็นจำนวนมากทั้ง 2 ฝากถนน กระแสความเจริญที่หลั่งไหลจาก ฝั่งพระนครเข้าสู่ฝั่งธนบุรีอย่างรวดเร็วในระยะนี้ ทำให้สภาพความเป็นอยู่แบบดั้งเดิมเริ่มจางหายไปลักษณะบ้านสวน บ้านเดี่ยวที่มีบริเวณกว้างขวาง ท่ามกลางสวนอันร่มรื่นของขุนนาง คหบดี ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ถูกบดบังด้วยห้องแถว ที่เกิดใหม่ริมถนนรอบตัวบ้าน เช่น บริเวณถนนอรุณอมรินทร์ ถนนนิสรภาพ เป็นต้น ดึกแถว บ้านเรือน หมู่บ้านจัดสรร ทาวน์เฮาส์รูปแบบของบ้านยุคใหญ่เริ่มปรากฏให้เห็นทางพื้นที่ฝั่งธนบุรีมากขึ้นเข้าแทรกตัวปะปนอยู่กับชุมชนดั้งเดิมตามพื้นที่สวน ที่มีการคมนาคมทางรถยนต์สามารถเข้าถึงได้ เช่น ทางแถบตลิ่งชัน บางขุนศรี บางบำหรุ ภาษีเจริญ ฯลฯ รูปแบบการวางผังบ้านเรือน จากเดิมหันหน้าบ้านสู่น้ำ ล้ำคลอง กลับกลายเป็นหันหลังให้คลองเพราะไม่สามารถใช้ประโยชน์จากคลองได้นอกจากการระบายน้ำเสียลทิ้งสิ่งปฏิกูล

ส่วนพื้นที่ในเขตกรุงธนบุรีเดิม ตั้งแต่แนวคูเมืองกรุงธนบุรีไปจรดแม่น้ำเจ้าพระยา ยังคงเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการต่างๆ โดแก่ สถานีรถไฟบางกอกน้อย โรงพยาบาลศิริราช และสถานที่ราชการของกรมกองต่างๆ ในสังกัดกองทัพเรือ ซึ่งสถานที่เหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงจากบริเวณที่เป็นพระราชวัง พระราชินเวศน์ วังดั้งเดิมตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

จากการเคลื่อนย้ายและการเกิดขึ้นใหม่ของชุมชนริมถนนที่เข้ามาแทนที่ชุมชนริมน้ำ ทำให้ศูนย์กลางแลกเปลี่ยนจับจ่ายสินค้าของชุมชนจึงย้ายบทบาทจากตลาดน้ำที่มีมา

ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแทบจะสูญหายไป รูปแบบของความต้อการสินค้าและระบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไปตามพฤติกรรมการค้าเข้าสู่รูปแบบของชีวิตเมือง อาชีพดั้งเดิมจากผู้ผลิตสินค้าเกษตรหันเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม การค้าและบริการ การเกิดรูปแบบของการค้าที่หลากหลายสินค้าจากระบบอุตสาหกรรมทั้งในและนอกประเทศเข้ามาตอบสนองความต้องการของคนเมืองในรูปแบบของตลาดแบบใหม่ทั้งในระดับของร้านค้าในระดับชุมชน ตลาดสด ซูเปอร์มาเก็ตและห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ที่มีอาณาเขตการบริการที่กว้างไกลเข้ามาทดแทน

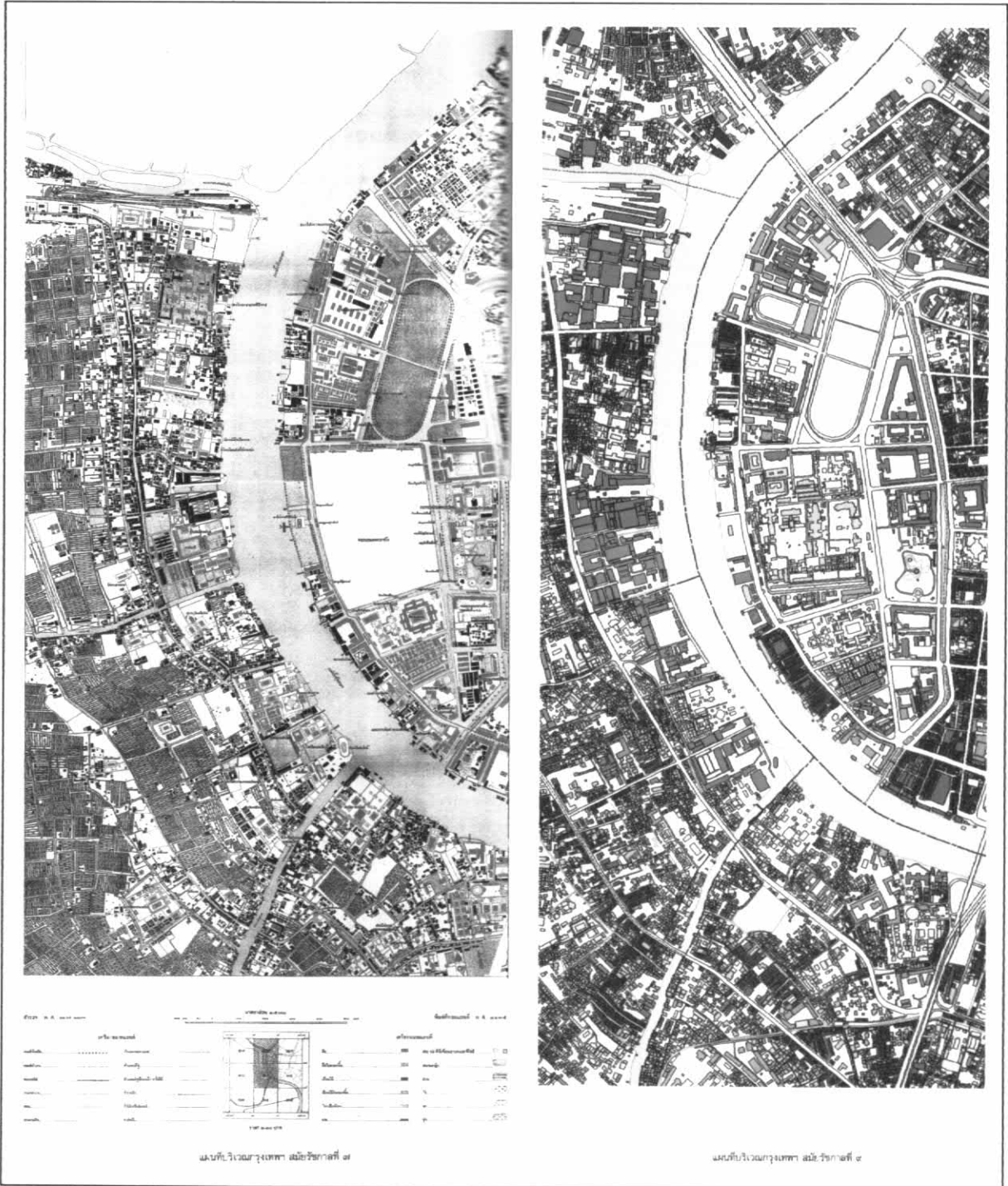
3) การเปลี่ยนแปลงของรูปแบบการดำเนินชีวิต

วิถีความเป็นอยู่แบบดั้งเดิมของกรุงธนบุรีเริ่มจางหายไป บ้าน วัด ตลาด เปลี่ยนบทบาทของตนเองไปตามกระแสของการเปลี่ยนแปลง นับตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาไม่มีการสร้างวัดขึ้นใหม่ เป็นเพียงการบูรณะซ่อมแซมวัดที่มีอยู่เดิมให้มีสภาพที่ดีขึ้นและทรงหันไปให้ความสำคัญกับการสร้างโรงเรียนแทน พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาอย่างมีแบบแผนของกระทรวงธรรมการมีหลักสูตรการเรียนการสอนที่แน่นอนในโรงเรียนทั้งของรัฐบาลและเอกชนที่เกิดขึ้นใหม่และสภาพเศรษฐกิจที่เข้าสู่สังคมเมือง ระบบสังคม วัฒนธรรมแบบชาวบ้านดั้งเดิม จึงถูกแทนที่ด้วยสังคมเมือง วัดที่เคยเป็นศูนย์กลางชุมชนเป็นที่พบปะสังสรรค์พักผ่อนหย่อนใจของคนในชุมชน จัดงานประจำปีตามประเพณี วัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาค่อยๆ ลบเลือนลงเกิดสถานที่พบปะพักผ่อนหย่อนใจแห่งใหม่เข้ามาแทนที่ในรูปแบบของสโมสร สมาคม โรงภาพยนตร์ รวมทั้งห้างสรรพสินค้ารุ่นใหม่ที่ทำให้ความบันเทิงได้อย่างครบครันตามกระแสสังคมตะวันตก

นอกจากบทบาทและความสำคัญของวัดจะลดน้อยลงไปแล้วกระแสการพัฒนาได้มีส่วนทำลายเอกลักษณ์และคุณค่าความงามของวัดวาอารามลง วัดริมคลองกลายเป็นวัดท้ายซอยเล็กที่ถูกปิดล้อมและทำลายทัศนียภาพลงด้วย วัดที่เคยเป็นศูนย์กลางชุมชนกลายเป็นลานจอดรถ สภาพแวดล้อมทรุดโทรม ที่ดินของวัดถูกบุกถูกลักจอบและกลายเป็นที่อยู่อาศัยหนาแน่นแออัด ตลาดจนที่ดินในเมืองมีราคาสูงขึ้น

ย่านชุมชนที่เคยปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยก่อน อาทิ ชุมชนชาวไทยรมน้ำ ชุมชนตะวันตกย่านกุฎีจีน ชุมชนอิสลามมัสยิดต้นสน ชุมชนศิลปกรรมบ้านช่างหล่อ บ้านบุ บ้านเนิน บ้านขมิ้น บ้านเนิน ค่อยๆ เจือจางและผสมผสานเข้ากับชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ ความเด่นชัดของชุมชนเดิมลดน้อยลง คงเหลือให้เห็นแต่เพียง กลุ่มคนดั้งเดิมที่มีถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในเขตกรุงธนบุรีมาตั้งแต่บรรพบุรุษและกลุ่มคนสมัยใหม่ที่เข้ามาสร้างบ้านเรือนเป็นที่พักอาศัยและพวกที่เข้ามาหางานทำ ศึกษาเล่าเรียนประกอบอาชีพต่างๆ²²

²² ทวีเดช ทองอ่อน , "การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงธนบุรีเพื่อการอนุรักษ์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารจิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า119-122,132-139

แผนที่ 4.14 แสดงกรุงธนบุรีเปรียบเทียบการใช้ประโยชน์ที่ดินสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 7 และ รัชกาลที่ 9²³

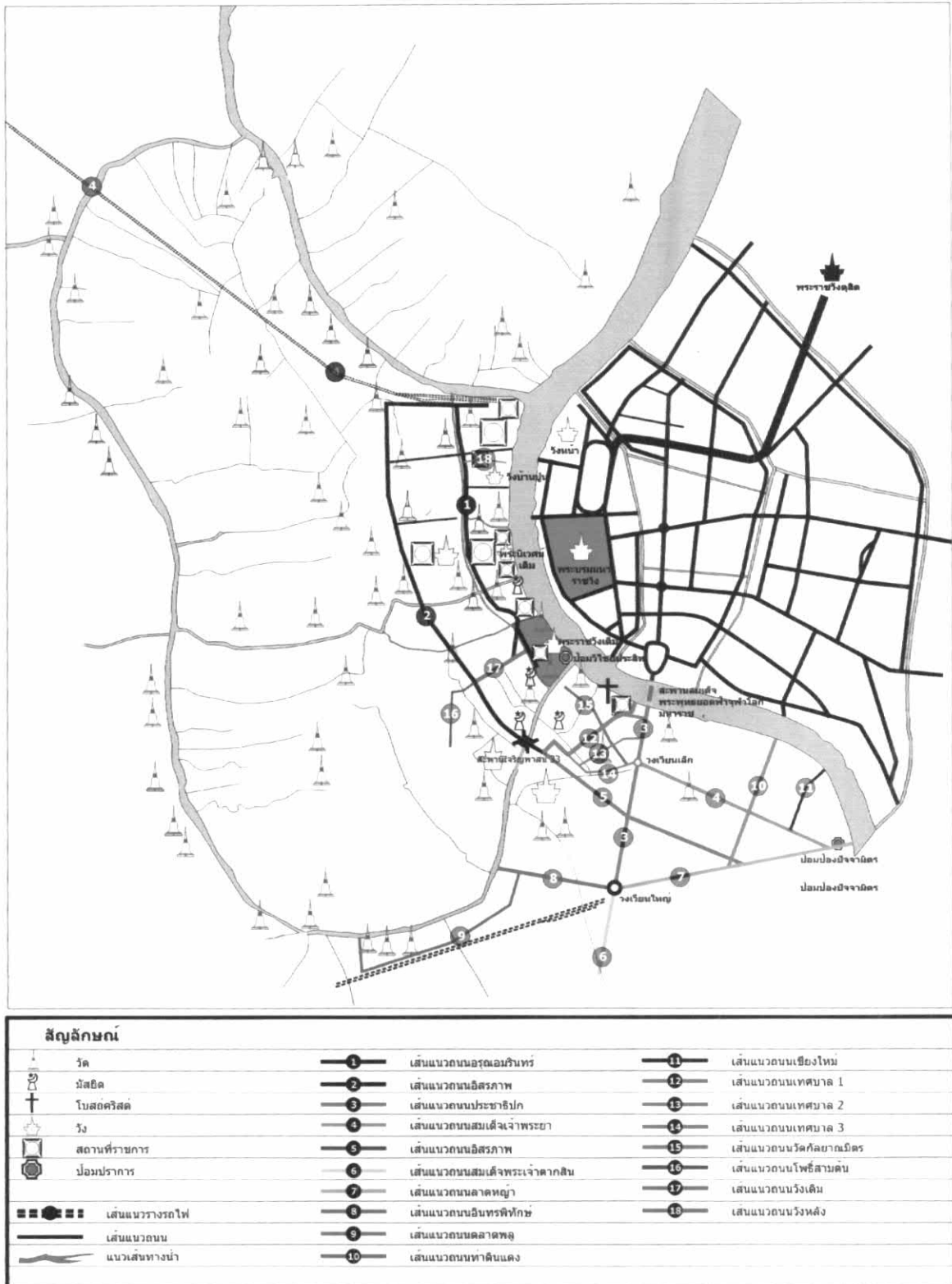
ค.สรุปองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง

โดยจำแนกองค์ประกอบสิ่งแวดล้อมเมืองที่สร้างในช่วงรัชกาลที่ 7-9 ออกได้ดังนี้ (ตารางที่ 4.10 และดูแผนที่ 4.15 และ 4.16 ประกอบ)

²³ สำนักผังเมือง , “สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี,” พิมพ์ครั้งที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2547) หน้า 178-185

ตารางที่ 4.10 แสดงองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ปัจจุบัน

ประเภท	องค์ประกอบเมือง	อภิปราย
1)สภาพทาง ธรรมชาติ	-คลองคูเมือง ฝั่งธนบุรี -คลองต่างๆ -แม่น้ำเจ้าพระยา	-มีมาแต่เดิม
2)ชุมชน	ชุมชนชาวไทย ชาวจีน ชาวมอญ ชาวตะวันตก ชาวมุสลิม	-ฝั่งธนบุรีมีขยายการตั้งถิ่นฐาน บ้านเรือน ออกไป ตามถนนที่ตัดใหม่ ทั้งสายหลัก สายรอง และถนน ซอยต่างๆที่ตัดเข้าไปเชื่อมพื้นที่ต่างๆเข้าด้วยกัน
3)สิ่งปลูกสร้าง อาคาร สถานที่	-พระราชวังและวัง -ศาสนสถาน -สถานที่ราชการ -ตึก อาคารที่เป็นพาณิชย์การและที่พักอาศัย	-ไม่มีการสร้างวัง วังที่สร้างในรัชกาลก่อนก็เริ่มสูญ สลายไปหมดความสำคัญและเปลี่ยนแปลง ประโยชน์ใช้สอย ขยายให้รัฐบาลเป็นที่ทำการ เช่น กระทรวง กรม โรงเรียน เป็นต้น -ไม่มีการสร้างวัดใหม่ เป็นเพียงแต่การบูรณะ ซ่อมแซมวัดที่มีอยู่เดิมให้มีสภาพที่ดีขึ้น แต่ทรงหัน ไปให้ความสำคัญกับการสร้างโรงเรียนแทน -มีกระจายโดยทั่วไป เช่น โรงเรียนที่เป็นรัฐบาล และเอกชน -มีกระจายโดยทั่วไป ตามชุมชนและเส้นทางถนน
4)โครงข่ายคมนาคม	-แม่น้ำเจ้าพระยาและคลองต่างๆ -ถนนอรุณอมรินทร์ ,สะพานอรุณอมรินทร์ -ถนนอิสราภาพ -ถนนเจริญสุขุมวิท -ถนนประชาธิปไตย -ถนนสมเด็จพระเจ้าพระยา -ถนนเจ้ากรุงธน -ถนนลาดหญ้า -ถนนซอยอื่นๆ เช่น ถนนเชียงใหม่ ถนนตลาด พลู ถนนเทศบาลสาย 1,2,3 ถนนท่าดินแดง ถนนบางแก้ว ถนนโพธิ์สามต้น ถนนวังเดิม และ ถนนวังหลัง เป็นต้น -เส้นทางรถไฟ -สะพานพระพุทธยอดฟ้า	-กระจายอยู่ทั่วพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก -ตัดหลังกระทรวงทหารเรือตลอดตามแนวคูแนวคู เมืองเดิมจนถึงหลังโรงพยาบาลศิริราช -วังขนานกับคูเมืองเดิมอีกเส้นหนึ่ง -วังขนานกับถนนอิสราภาพ อีกเส้นหนึ่ง -เป็นสายที่ 1 เริ่มจากลาดสะพานไปจดคลอง ดาวคะนอง -เป็นสายที่ 2 ตัดที่วงเวียนเล็ก -เป็นสายที่ 3 ซี่งถนนอิสราภาพตัดที่สี่แยกบ้านแขก -เป็นสายที่ 4 ตัดที่วงเวียนใหญ่ -เชื่อมถนนต่างๆเข้าด้วยกันและเพื่อรองรับการ ขยายตัวของเมืองในอนาคต -บริเวณใกล้คลองบางกอกน้อย -เชื่อมกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ บริเวณใต้วัด ประยูรวงศาสุวรรณวิหาร
5)พื้นที่โล่งว่างหรือ สวนสาธารณะ	-พื้นที่เกษตรกรรม -พื้นที่ว่างริมคลอง และแม่น้ำ -ลานวัด สวนสาธารณะ ลานระแวกบ้าน	-ถัดจากบริเวณชุมชนเมืองและที่พักอาศัย กระจายอยู่ริมคลองและแม่น้ำเจ้าพระยา -กระจายอยู่ในชุมชนและบริเวณศาสนสถาน ต่างๆของชุมชน

แผนที่ 4.15 แสดงกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ สรุปลงค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง
ยุคกรุงรัตนโกสินทร์ยุครัชกาลที่ 7 จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์

แผนที่ 4.16 แสดงลักษณะของพื้นที่ฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร
ยุคกรุงรัตนโกสินทร์ยุครัชกาลปัจจุบัน หลังจากมีพัฒนาการของสิ่งแวดล้อมเมืองจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน
ผังการใช้ประโยชน์ที่ดิน พ.ศ 2549 จากการศึกษาข้อมูลทางผังเมือง

4.4 คุณค่าและเอกลักษณ์ของรูปแบบชุมชนและสถาปัตยกรรมของกรุงธนบุรี

จากการศึกษาพัฒนาการของกรุงธนบุรี ในด้านบทบาท การตั้งถิ่นฐาน ชุมชน รวมทั้งสภาพทางกายภาพ ของเมืองในแต่ละยุคสมัย พบว่า ในการสร้างบ้าน การพัฒนาเมืองในแต่ละยุค องค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมเมือง ที่ปรากฏขึ้นจากบทบาทและการขยายตัวของเมือง สามารถชี้ให้เห็นถึงเอกลักษณ์และคุณค่าของเมือง โดยสะท้อนให้เห็นรูปแบบของลักษณะทางศิลปกรรม และสถาปัตยกรรมที่เห็นได้ชัดคือ บ้าน เรือนแพริมน้ำ วัง กำแพงเมือง ป้อมปราการ รวมทั้งวัดที่เป็นศูนย์กลางชุมชน ซึ่งจะสรุปเป็นยุคสมัย ดังนี้

4.4.1 สมัยกรุงศรีอยุธยา

เมืองบางกอกมีลักษณะทางกายภาพที่คล้ายคลึงกับกรุงศรีอยุธยาและมีรูปแบบการดำเนินชีวิตศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลของกรุงศรีอยุธยาเช่นกัน คือ เป็นเมืองริมน้ำเจ้าพระยา รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ราษฎรจะปลูกสร้างบ้านเรือนในรูปแบบของเรือนแพอยุธยา ริมน้ำเจ้าพระยาเป็นส่วนใหญ่ โดยพื้นที่ด้านหลังบ้านจะเป็นพื้นที่เพาะปลูก ทำนา ทำไร่ ทำสวน และเป็นพื้นที่ป่าไม้

หลังจากมีการขุดคลองผ่านเมืองบางกอก เพื่อเป็นเส้นทางลัด ย่นระยะทางของแม่น้ำที่ไหลคดเคี้ยวเป็นอุปสรรคในการเดินทาง ติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก ทำให้เกิดเมืองมีบทบาทสำคัญ ส่งผลต่อพัฒนาการของเมืองบางกอกครั้งสำคัญ จนกระทั่งเมืองมีความสำคัญทางด้าน การป้องกันประเทศและเป็นด่านการค้ากับชาวต่างชาติให้กับกรุงศรีอยุธยา

เอกลักษณ์ของเมืองบางกอกจะเห็นได้จากรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน มีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับน้ำ โดยการปลูกสร้างบ้านเรือนและการติดต่อ เดินทางก็จะใช้น้ำเป็นเส้นทางสัญจรหลัก รวมทั้งการสร้างวัดวาอารามก็จะสร้างบริเวณริมน้ำสะดวกในการเข้าถึงและใช้น้ำในการดำเนินวิถีชีวิตด้วยเช่นกัน ถึงแม้ว่าเมืองได้มีการสร้างป้อมกำแพงเมืองเพื่อป้องกันข้าศึกและเป็นที่ยอาศัยและที่ทำงานของทหารชาวฝรั่งเศสที่มาปฏิบัติหน้าที่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ลักษณะของรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานและวิถีชีวิตของราษฎรยังคงรูปแบบเช่นเดิมโดยจะกระจุกตัวหนาแน่นอยู่บริเวณคลองลัดที่ขุดขึ้นในสมัยพระไชยราชานั้นเอง

เอกลักษณ์ของรูปแบบงานด้านสถาปัตยกรรม จะเห็นได้ในรูปแบบของ บ้านและวัด ซึ่งวัดจะสะท้อนถึงความศรัทธา ความเชื่อของคนในสังคมที่มีพุทธศาสนาแล้ว และสะท้อนถึงความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ความมั่นคงเป็นปึกแผ่นของบ้านเมือง โดยมีรูปแบบที่งดงาม วิจิตรบรรจงของผลงานศิลปกรรมในแขนงต่างๆ ได้แก่ จิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ส่งผลให้วัด

เป็นมรดกชิ้นสำคัญที่รวบรวมถึงเอกลักษณ์และคุณค่าทางวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ วิถีชีวิตอันยาวนานของเมือง

4.4.2 สมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแทนกรุงศรีอยุธยา ลักษณะรูปแบบและเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมที่สะท้อนให้เห็นรูปแบบที่แท้จริงของสมัยกรุงธนบุรี แทบจะไม่มีให้เห็นมากนัก เนื่องจากบ้านเมืองเพิ่งผ่านพ้นภัยสงคราม สภาพบ้านเมืองยังไม่กลับสู่สภาวะปกติ ประกอบกับระยะเวลาของสมัยกรุงธนบุรีมีเพียง 15 ปี การสร้างบ้านแปลงเมืองยังเป็นลักษณะชั่วคราว พอที่จะป้องกันภัยจากข้าศึกศัตรูเท่านั้น ลักษณะบ้านเรือนสามารถแยกออกเป็น 2 ลักษณะใหญ่ คือ บ้านราษฎรทั่วไปกับบ้านของผู้มีฐานะ ซึ่งมีลักษณะบ้านยังคงเป็นเรือนแพ ที่ย้ายหนีสงครามจากกรุงศรีอยุธยามาตั้งหลักปักฐานบริเวณคูคลองทางแถบนี้ หลังจากบ้านเมืองสงบลงบ้านเรือนก็เริ่มสร้างแบบถาวรมากขึ้น บ้านเรือนของบรรดาขุนนาง คหบดี ผู้มีฐานะในสมัยนี้จะเป็นลักษณะของเรือนทรงไทย หลังคาจั่วทรงแหลมสูง เช่น หอไตรวัดระฆังเป็นเรือนฝาปะกนใต้ถุนสูง สามหลังแฝด ซึ่งเคยเป็นบ้านของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ส่วนวัดที่สร้างในสมัยนี้ มีเอกลักษณ์ของศิลปะ คือ การเจาะหน้าต่าง 2 ช่อง บนหน้าบันบนพระวิหาร หรือ พระอุโบสถ ส่วนพระวิหาร เจดีย์ คงเป็นรูปแบบที่สืบทอดจากช่างสมัยกรุงศรีอยุธยา

พระราชวังของพระสมเด็จพระเจ้าตากสิน ในระยะแรกเป็นเพียง พระราชวังเครื่องไม้ไม่มีขอบเขตกำแพงเขตพระราชวังทำด้วยไม้ทองหลาง มิได้เป็นวังที่ก่ออิฐถือปูนมีความวิจิตรบรรจงเหมือนในสมัยกรุงศรีอยุธยา

4.4.3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ก) สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3)

ลักษณะของการก่อสร้างบ้านเรือนของราษฎร ยังคงรูปแบบของบ้านเรือนไทยริมน้ำที่เป็นเอกลักษณ์เหมือนเช่นกับสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีอยู่ มีลักษณะเป็นเรือนฝาฉัตร ผสมขัดแตะใช้วัสดุท้องถิ่นที่หาได้ เช่น ไม้ไผ่ ส่วนบ้านผู้มีฐานะก็จะเป็นไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้เต็ง ไม้สัก เป็นต้น องค์ประกอบของเรือนแพมักจะมีสองหลังแฝด โดยเรือนเล็กจะอยู่ริมฝั่ง ส่วนเรือนใหญ่จะอยู่ด้านหลัง ส่วนครอบครัวใหญ่เรือนทั้งสองจะมีขนาดเรือนที่เท่ากัน แต่ทั้งสองแบบจะมีเรือนพาไลขนาดเล็กอยู่ด้านหลัง แล้วต่อชายคาด้านสกัดยื่นออกมา เพื่อจะให้ไม้เนื้อที่กว้างขึ้น ต่อมาเมื่อชาวจีน ตั้งบ้านเรือนค้าขายริมน้ำก็มีลักษณะเป็นเรือนแพ เป็นโรงค้าขายอีกรูปแบบหนึ่งเพิ่มขึ้นมา

ส่วนลักษณะของวัดในยุคสมัยนี้ยังคงถือตามแบบศิลปนิยมในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ มีฐานและหลังคาแอ่นโค้ง ลวดลาย โดยเฉพาะหน้าบันโบสถ์ วิหารมีการประดับประดาตกแต่งอย่างงดงามและนิยมเขียนภาพจิตรกรรมภายในโบสถ์และพระวิหารด้วย

แต่ที่สำคัญในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เป็นช่วงที่ได้รับอิทธิพลศิลปะ วัฒนธรรมต่างประเทศ ทั้งชาติเอเชียและยุโรป เริ่มมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมไทยที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยประยุกต์ให้เข้ากับศิลปะของชาติอื่น โดยเฉพาะศิลปะจีน ทำให้มีความโดดเด่นมากในสมัยนี้ และจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการก่อสร้างบ้านเรือนที่แตกต่างไปจากเดิม ทำให้มีพัฒนาการของรูปแบบของบ้านเรือนของหมู่ผู้มีฐานะ จากการปลูกสร้างบ้านแบบทรงไทย หลังคาจั่วแหลมสูง หันมานิยมการปลูกสร้างบ้านตึกแบบของชาวยุโรป เช่น บ้านของมิชชันนารีหมอสอนศาสนา ชาวอเมริกา ที่มีลักษณะเป็นบ้าน 2 ชั้น มีพื้นที่กว้างขวาง มีเฉลียงด้านหน้า บันไดอยู่ด้านบนนอกชั้นที่เฉลียง ส่วนบ้านของพ่อค้าคหบดีชาวจีน มีลักษณะการใช้วัสดุอุปกรณ์ที่เข้ามาจากจีน มีการตกแต่งเครื่องบนหลังคาและสลักเป็นลวดลายอย่างหรูหรา กระเบื้องมุงหลังคาใช้กระเบื้องรางแบบจีน ติ้วไม้ ช่อ แป และจันทันทำด้วยอย่างปราณีตและแกะสลักฝาเพ็ญม บานประตูอย่างงดงาม

ส่วนรูปแบบสถาปัตยกรรมของศาสนสถาน นิยมในรูปแบบของไทย-จีนมากกว่า โดยจะเห็นในวัดที่สร้างขึ้นใหม่ในยุคนี้ มักจะมีพระอุโบสถที่เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน หลังคาลาด 2 ชั้น มุงกระเบื้องเคลือบ ไม่มีช่อฟ้าใบระกา มีระเบียงเดินได้รอบพระอุโบสถ เสานางจรัลที่รองรับชายคาเป็นเหลี่ยมไม่มีการตกแต่งหัวเสา หน้าบันประดับด้วยกระเบื้องเคลือบแผ่นใหญ่และด้วยชามจีน ประดับประดาเป็นลายดอกไม้ เช่น พระอุโบสถวัดกัลยาณมิตร พระอุโบสถวัดคฤหบดี พระอุโบสถวัดบางขุนนนท์ เป็นต้น

ข) สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง (รัชกาลที่ 4-6)

ในยุคสมัยนี้ เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนโฉมหน้าเมืองไทยให้ทัดเทียมอารยประเทศ ให้ทันสมัยแบบตะวันตก มีการเปลี่ยนแปลงพัฒนาเมืองในทุกๆด้าน ตั้งแต่ระดับพระมหากษัตริย์มาจนถึงระดับชาวบ้านทั่วไป

สภาพของบ้านเรือนในยุคนี้ สามารถแบ่งออกตามรูปแบบสถาปัตยกรรมได้ 3 ลักษณะ คือ

บ้านเรือนแบบไทย ยังคงลักษณะที่สืบทอดมาตั้งแต่อดีตมีลักษณะ คือ เรือนไทย ใต้ถุนสูง หลังคาจั่วแหลมสูง ฝาไม้ปะกนหรือขัดแตะ ขนาดเรือนจะแตกต่างกันไปตามฐานะของเจ้าของ สำหรับเรือนแพริมน้ำที่เคยหนาแน่นทางฝั่งกรุงธนบุรีเริ่มเบาบางลงกลายเป็นบ้านไทยบนบกมากขึ้น เนื่องจากมีการพัฒนาของระบบถนนหนทางและผลกระทบจากคลื่นรบกวนจากเรือกลไฟขนาดใหญ่เข้ามาติดต่อกับชายฝั่งกับกรุงรัตนโกสินทร์

บ้านเรือนแบบจีน มีทั้งรูปแบบเรือนแถว ตึกแถว 2 ชั้น และบ้านขนาดใหญ่ มักจะเป็นหมู่อาคารก่ออิฐถือปูน อาคารหลังประธานจะหันหน้าออกสู่แม่น้ำ ลำคลองหรือถนนและมีอาคารรอง 2 หลัง นอกจากนี้มีลานหน้าบ้านและซุ้มประตูแบบจีน หลังคาประดับลายแบบจีน มีการเขียนภาพประดับประดาและตกแต่งด้วยตุ๊กตาทินจากเมืองจีนที่ประตูทางเข้า การตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในยุคนี้จะกระจุกตัวบริเวณท่าดินแดงในปัจจุบัน หรือในสมัยก่อนเรียกว่า “ฮวงจู้ยั้ง”

บ้านเรือนแบบฝรั่ง ส่วนมากจะเป็นบ้านของกลุ่มพ่อค้า หมอสอนศาสนา เจ้านายขุนนางและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำทางตอนใต้ของฝั่งกรุงธนบุรี ไปจนถึงวัดประยูรวงศและบริเวณบางรัก สีส้มทางฝั่งพระนคร ลักษณะทางสถาปัตยกรรมเป็นตึก 2 ชั้น ตามแบบสิงคโปร์ มีระเบียงโดยรอบ หลังคาทรงจั่วลาดกว่าแบบไทย หรือเรียกว่า หลังคาทรงปั้นหยา มุงกระเบื้องดินเผา มีช่องระบายลมอยู่ระดับฝ้าลัดเพดาน หน้าต่างเป็นช่องบานเกล็ด มีชายคายื่นออกมา เติงชายเป็นลูกไม้ฉลุงดงาม หรือเรียกว่า เรือนขนมปังขิง มีเสาทึบเป็นเสาไม้กลึงหน้าจั่วข้างบนเป็นแบบยุโรปในสมัยเรอเนาของส์ ที่เรียกว่า เพดิเมนต์(Pediment) มีส่วนโค้งงอเข้าทั้งสองได้หน้าจั่วคล้ายแบบศิลปะบาร็อค ส่วนการตกแต่งภายในอาคารด้วยเฟอร์นิเจอร์ที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ เช่น ชุดรับแขก พรมปูพื้น ผ้ามาเน โคมไฟ เครื่องถ้วยชามตามวัฒนธรรมการกินอยู่แบบตะวันตก

ส่วนรูปแบบสถาปัตยกรรมของศาสนสถาน ในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 6 นี้ รูปทรงของโบสถ์ วิหารมีความเพริ้วสูงชัน ลักษณะอาคารเป็นอาคารที่ใช้กำแพงเป็นตัวรับน้ำหนัก มีกันสาดและชายคายื่นออกมามากันแดดและฝน โครงสร้างหลังคาเป็นแบบก่ออิฐฉาบปูน มักทำเป็นซุ้มมงกุฎ หน้าบันมักทำเป็น 2 ชั้น เป็นเชิงลงมา มีเสารับด้านหน้าและหลังด้านละ 4 เสา แต่งหน้าบันด้วยช่อฟ้าเป็นรูปหัวนาค ลายองเป็นตัวนาค หางหงษ์เป็นนาค เช่น พระอุโบสถวัดรวกสุทธาวาส องค์พระเจดีย์ มีการกลับนานิยมเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองในสมัยอยุธยา ใบเสมาและนิยมทำเป็นซุ้มมงกุฎอย่างวิจิตร

ส่วนภาพจิตรกรรมฝาผนังในยุคนี้มีการเขียนแบบตะวันตกเข้ามาผสมผสานกับจิตรกรรมแบบไทย เปลี่ยนเรื่องราวจากพุทธประวัติมาเป็นภาพทัศนียภาพตีกรามแบบฝรั่ง ชีวิตความเป็นอยู่แบบชาวตะวันตกจากจินตนาการของช่างไทย มีการนำการเขียนภาพ Perspective เข้ามาใช้ในงานจิตรกรรม ปรากฏให้เห็นในวัดทองนพคุณ วัดชิโนรส เป็นต้น

สำหรับการสร้างวังในฝั่งกรุงธนบุรี ในรัชกาลที่ 4 มีการสร้างเพียงวังเดียว คือ พระราชวังนันทอุทยาน ตั้งอยู่ริมคลองมอญ มีลักษณะเป็นตึกทรงฝรั่ง 3 ชั้น ตามสมัยนิยมมีกำแพงเข็้นเพชรล้อมรอบ

ค) สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคปัจจุบัน (รัชกาลที่ 7-รัชกาลปัจจุบัน)

ในยุคนี้ประเทศได้มีการเปลี่ยนแปลงและเกิดเหตุการณ์สำคัญขึ้นหลายประการ เช่น การเปลี่ยนแปลงการปกครอง การสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าฯ เชื่อมฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรี ในปี พ.ศ.2475 เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ.2482-2488 รวมทั้งการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ในปี พ.ศ.2504 ซึ่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแบบเอกลักษณ์วัฒนธรรมของไทยเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ที่มีการพัฒนาและการลงทุนที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว

รูปแบบบ้านเรือนที่เกิดขึ้นในยุคนี้ มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมเป็นอย่างมาก เกิดบ้านชั้นเดียว บ้านตึก 2 ชั้น ออกแบบโดยสถาปนิกและเกิดรูปแบบการออกแบบอย่างเสรีตามสมัยนิยมและออกแบบเพื่อตอบสนองประโยชน์ด้านที่อยู่อาศัยและเชิงพาณิชย์มากขึ้น โดยไม่เน้นถึงความสวยงามที่เกิดเป็นเอกลักษณ์เหมือนในอดีต เช่น หมู่บ้านจัดสรร ตึกแถว ทาวน์เฮาส์ อาคารพาณิชย์ แฟลต อพาร์ทเมนต์ คอนโดมิเนียม เป็นต้น

จากความต้องการที่เพิ่มขึ้นของที่อยู่อาศัย ที่ทำงาน และอาคารประเภทต่างๆ ทำให้เกิดการก่อสร้างที่สนองความต้องการเหล่านั้น โดยขาดการวางแผนที่รัดกุมเกิดปัญหาตามมา เช่น ปัญหาการขาดแคลนสาธารณูปโภค สาธารณูปการ ปัญหาชุมชนแออัด ปัญหามลพิษ ปัญหาจราจร ปัญหาकुคลองอุดตัน น้ำเสีย น้ำขัง ขยะมูลฝอย ปัญหาที่เกิดจากการสร้างเขื่อนกั้นตลิ่งพังหรือสะพานข้ามที่ไม่คำนึงถึงเรือที่ใช้เส้นทาง ทำให้กลายเป็นคุระบายน้ำทิ้งของเมืองที่เลี้ยงไม่ได้ ลำน้ำสายย่อยต่างๆ ถูกลดการใช้ประโยชน์ลงและที่น้ำเสียตายและเสียหายอย่างมาก คือ คูเมืองกรุงธนบุรีเดิมถูกลดบทบาทและความสำคัญทางประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของราษฎรที่อยู่บริเวณพื้นที่ริมคลองนี้ลงและจางหายไป กลายเป็นแค่คุระบายน้ำขนาดใหญ่ของเมืองไป ไม่สามารถใช้เป็นเส้นทางสัญจรได้เหมือนแต่ก่อน ทำให้เส้นทางสัญจรทางน้ำที่สามารถใช้ประโยชน์ได้มีแค่เพียงคลองสายหลักเท่านั้น ได้แก่ คลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ คลองชักพระ คลองมอญและแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น รวมทั้งปัญหาทัศนียภาพหรือทัศนอุจาดและอุปสรรคในการผ่าน เข้า ออกของเรือโดยสารต่างๆ บริเวณปากคลองสายหลักที่กล่าวมาข้างต้น เนื่องจากมีการสร้างประตูน้ำเพื่อปรับระดับปริมาณน้ำ ควบคุมไม่ให้เกิดปัญหาน้ำท่วมบริเวณพื้นที่ริมน้ำและภายในพื้นที่ที่มีคลองสายต่างๆ ได้กระจายอยู่โดยทั่วไป

ส่วนรูปแบบของวัด วัง พระราชวัง ในยุคนี้ ไม่มีการสร้างขึ้นใหม่ จึงมีแต่เพียงการทำนุบำรุงของเดิมที่มีอยู่ และการก่อสร้างสิ่งใหม่ภายในวัดและบริเวณใกล้เคียง โดยนำรูปแบบมาประยุกต์กับศิลปะเดิม นอกจากนี้ลักษณะของการใช้ประโยชน์อาคารและพื้นที่ก็ได้ปรับเปลี่ยนบทบาท หน้าที่ไปจากเดิม รวมทั้งการดูแลรักษาที่อยู่ในความรับผิดชอบของหน่วยงานอื่น เช่น พระราชวังเดิม ได้เปลี่ยนหน้าที่เป็นสถานที่ราชการ กองทัพอากาศ อยู่ในความดูแลของสำนักงานเลขาธิการ กองทัพอากาศ พระนิเวศน์เดิมและวังวิมลพระนิเวศน์เดิม ปัจจุบันดูแลของกรมอู่

ทหารเรือและเหนือเพียงรั้วเสมาที่สร้างเป็นอนุสรณ์ พระตำหนักแก่งพระปิ่นเกล้าฯ ใช้เป็นที่ทำการของผู้ชำนาญการกองทัพเรือ เป็นต้น²⁴

จากคุณค่าและเอกลักษณ์ของรูปแบบของชุมชนและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมพบว่าแต่ละยุคสมัยตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา จะเกิดจุดเปลี่ยนสำคัญหรือเหตุการณ์ที่ส่งผลให้เกิดเหตุการณ์อื่นๆ ตามมา ทำให้ชุมชนหรือเมืองมีพัฒนาการที่มีทั้งผลดีที่ทำให้เมืองมีสิ่งแวดล้อมและองค์ประกอบของเมืองที่มีคุณค่ามากมายเพิ่มขึ้นมาและสามารถบ่งบอกถึงเอกลักษณ์ในสมัยนั้นๆ ได้ ส่วนผลเสียที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ เช่น ทำลายเอกลักษณ์ที่มีคุณค่าที่มีมาแต่เดิมและปัญหาที่สร้างความเสียหายทั้งทางด้านกายภาพ สังคมวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ซึ่งผลดีและผลเสียนี้ จะทำให้สามารถตระหนักได้ว่า ควรจะทำอย่างไรที่สามารถนำเอาบทเรียนจากอดีตมาปฏิบัติและปรับปรุง แก้ไขไม่ให้เกิดเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดปัญหา จากความผิดพลาดในอดีต มาปรับใช้กับสภาพพื้นที่ที่ยังมีอยู่ในปัจจุบันและแนวโน้มที่จะเกิดขึ้นในอนาคตด้วย

จากการศึกษาพัฒนาการของสิ่งแวดล้อมเมือง กรุงเทพมหานคร เป็นการบ่งบอกถึงเหตุและผลที่ส่งผลให้เกิดรูปแบบการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมเมืองต่างๆ จากจุดเริ่มต้นมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ทราบถึงความสำคัญในด้านต่างๆ ของอาคาร สถานที่ ที่ได้สร้างขึ้นเพื่อสนองความต้องการต่างๆ และมีคุณค่าที่แตกต่างกันมากน้อยไม่เท่ากัน รวมทั้งปัญหาที่เกิดขึ้นต่างๆ มีจุดเริ่มต้นมาอย่างไร และปัจจุบันได้มีการปรับปรุงแก้ไขปัญหานี้แล้วอย่างไรบ้าง

ดังนั้นการศึกษา วิเคราะห์ในบทต่อไปนั้น จะทำการศึกษาถึงสภาพทั่วไปของพื้นที่ศึกษาในปัจจุบันที่ทำการศึกษา เพื่อสรุปว่าปัจจุบันมีลักษณะทางกายภาพ สังคม เศรษฐกิจของเมืองเป็นอย่างไร สามารถแบ่งประเภทของสิ่งแวดล้อมเมืองกรุงเทพฯ ออกได้กี่ประเภท มีคุณค่าควรแก่การอนุรักษ์หรือไม่ อย่างไรต่อไป

²⁴ ทวีเดช ทองอ่อน, "การศึกษาคุณค่าสภาพแวดล้อมเมืองและชุมชนกรุงเทพฯ เพื่อการอนุรักษ์," (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 139-156